Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ४२५५

Title शास्त्रदीपिका एकादशाध्यायः

Author पार्थसारथि मिश्रः

Extent ३९ पत्र Age सं. २६११.

Subject मीमांसा

मन्त्रदीपिकैकादशाध्यायः

४२५५

F. = 31

4255

4, 6, 8, 10, 11, 12, 13, 16 double

4, 14 Triple

22 to 50 MISSING

श्रीगणपतये नमः ॥ प्रयोजनादिसंबंधास्त्पृथक्कृततांततः स्यादेककर्म्यमेकशाकृतिसंयोगात् । दशमेध्याये
जाधाभ्युच्चयचिंतया विकृतिष्वंगपरिमाणं चिंतितं । अतिदेशविचारश्च सप्तमादिनिर्दशमपर्यंतैः समाप्तः । सं
प्रत्युपदेशसाधारत्वेन प्रयोगपरिमाणं परिमाणप्रसंगादेकादशे तंत्रावापविंतया चिंत्यते । उपदिष्टातिदि
[illegible] पदार्थे यत्तावधारणाधीनं प्रयोगे यत्तावधारणमिति तदुत्तरकालमारंभः । तदिहैकप्रयोगवचने
प.लाप नचोदितानामेकोनां संहत्यकारिणां बहूनां कर्मणां साधारणांगनाजोअंगानुष्ठानं किंतंत्रेण उतापृत्येति
चिंतालक्षणार्थः प्रथमं तावदुपोद्घातत्वेन संहत्यकारित्वं प्रतिपाद्यते । यदिलाग्नेयादयः षडपि परस्परान
पेक्षाः स्वर्गसाधये युक्तास्ते कामिनः कर्तव्यत्वेन युगपदुपस्थानाभावात्पृथक्पृथगेव स्वांगयुक्ताः
कर्तव्या इति नतंत्रत्वं सिध्येत् । तस्मात्संहत्यकारित्वं प्रतिपाद्यते । तदयमत्राधिकरणे विचारः । किमाग्नेया
दीनि पृथक्पृथक् स्वर्गसाधयंत्युत संहत्येति । तत्र । परस्परानपेक्षाणां मुत्पन्नानां फलार्थिनां । चोद्यमानं
फलं तेषामेकैकस्यावधार्यते । तेषां ह्युद्दिश्यमानत्वात्साहित्यं [illegible] नविवक्षितं । तस्मात्प्रत्येकं
मेव स्यादितिप्राप्ते निधीयते । आग्नेयादिकमुद्दिश्य फलं यद्युपदिश्यते । तत उद्दिश्यमानत्वात्तेषामेकैक
शः फलं । कामिनं तु यदोद्दिश्य कर्मणां चोदना तदा । तेषां विधीयमानानां सहभावो विवक्षितः । यद्यपि चो
यथावचनव्यक्तिः संभवति तथापि हि लावगतं दर्शशब्देन त्रिकस्य पूर्णमासशब्देन च त्रिकस्य तंत्रान्निधाना
वगतं च साहित्यंमभ्याधीतिकामिनमेवोपायार्थिनं नरमुद्दिश्याग्नेयादीनि विधीयंतइत्येतदेवयुक्तं । प्रधानत्वा

यत्तु सापेक्षाणां फलान्वयेन पेक्षितान्वयापत्तिर्विनिगमिके स्फ हं नत्वाहरेकस्मिन्निति। अन्योन्यसापेक्षाणामपि फलान्वये तदपेक्षे
तुः। यथास्तु त्वाकप्रकाश्यानां अग्न्यादिदेवतानां आग्नेयादियो (च ४) गेषु निरपेक्षाणामपि प्रहरणे अन्योन्यसापेक्षतये वालि गेन देव
तात्वकल्पनेस्याशयः॥ १
च फलस्येवोद्देशो युक्तो न कर्मणां गुणभूतानां। एकस्मिन्नपि फले संहत्यकारित्वेन विनियुक्तानां कर्म
णां प्रत्येकमप्युक्तानां फलापेक्षानिवर्त्तंत इति नानपेक्षितसंबंधापत्तिः। तस्मात्फलोद्देशो न विधीयमा
नानां फलापेक्षानिवर्त्तत इति नानपेक्षितसंबंधो विवक्षितं साहित्यमिति सिद्धं संहत्यकारित्वं। यत्तु
नाष्यकारेण पुरुषपरत्वं कालपरत्वं निमित्तपरत्वं निराकृत्य फलपरत्वं कामपदस्य समर्थितं तदिहा सूत्रितं
स्त्रत्रित विचारस्योपोद्घातत्वेन। सति हि तस्य फलपरत्वे किं प्रत्येकं फलमुत संहत्येति विचारो नान्य मवि ४
न्यथेति। स्वर्गकामाधिकरणे तु स्वर्गस्य न कामनायाश्चांगत्वेन विधानं निराकृतमित्यपुनरुक्तं॥ २॥
अंगानां तु शब्दभेदात्क्रतुवत्स्यात्फलान्यत्वं॥ अतः प्रभृति षड्भिः सूत्रैरेकमधिकरणं। एकेनापि समाप्यते
त्यतः प्रभृति वनवत्तिः सूत्रैरधिकरणांतरं भाष्यकारेण व्याख्यातमिति प्रतिभाति। तत्र च पूर्वाधिकरणे
गानां कार्यभेदं पूर्वपक्षीकृत्यैककार्यत्वं सिद्धांतितं। उत्तराधिकरणे तु तस्मिन्नेकस्मिन्कार्ये विक
ल्पमाशंक्य समुच्चयः प्रतिपाद्यत इति व्याचष्टे। तदिदं वार्त्तिककारो नानुमेने। न हि कार्यभेदमात्रं चिं य ४
ताप्रयोजनवत्। भेदे सति कार्याणां कारकवदंगानां समुच्चयः। कार्यैक्ये प्यपर्यायविधानात्समुच्चय इति
नास्त्यनुष्ठाने विशेषः। औपोद्घातिकमिदं सति हि कार्यैकत्वे विकल्पसमुच्चयचिंतेति चेत्तथापि नास्त्येव श्राव
प्रयोजनं। करणे कृत्वा द्विनत्वसामर्थ्याद्बाधनरूपस्योपकारस्य स्वप्रमेवेकत्वं। अवांतरकार्यभेदस्तु सिद्धां
त्याद्यं निरस्यतिकरणमिति। करणैकत्वे क्रियैककर्म विषयानदर्श दर्शमासविषयात्तत्र षड्प्रकरण सिद्धार्थं करणबहुत्वस्य स्यात्केवा
कविनागाधिकरणे वार्त्तिककृतो चैतन्न। तत्राचार्य्यैकदेशिकोक्तोपसिद्धांतएव दोषो ज्ञेयः। द्वितीयमप सिद्धांताप्रत्याद्दूषयति अवांतरे
ति १

ननु भाष्यकृता अंगानामिखेवं सूत्रकार्यभेद पूर्वपक्षे ततः पंचसूत्रीत सिद्धांतो क्रमे पयोजिता ततएकेनापीति सूत्रविकल्पेयो
नवसूत्रीसमुच्चये कृतस्तत्रास्मिन्पक्षे सूत्रयोजनमिसन आरू सचेति। अंगानामिति विकल्पेसूत्रआद्यपूर्वपक्षे ततः पंचसू
च्चयरूपसिद्धांतितं तएकेनापीत्येकं अनंतरो द्वितीयं पूर्वपक्षेतत्तो नन सूत्री पूर्वेवदेव पुनः सिद्धांतो क्रमावितिस्वावः। नन्वे
तेपिसंमतएवेति नाविंतनीयं पक्षणमः। अमत्र्या न्तुद्धो धनस्या वातरकायोर्णा वमध्येकिंविदुपकाराख्यं वस्तुमन्यसेत दप्रमाणके
निःप्रयोजनं च। शान्तुद्धो धनएव विकल्पसमुच्चयपार्वित्तोपपत्तेः। तस्मादेकमेवेदं पंचदशासूत्रं समुच्चयप्रतिपादनार्थम
धिकरणं। नयप्श्वेह पक्षाः किमंगानामितरेतरनिरपेक्षाणां क्रतूपकारकतया विकल्पउतै केनद्वाभ्यां बद्धभिश्चोपकारसिद्धि
रुपकारभूयस्त्वाय च फलभूयस्त्वमुत समुच्चितानामेवोपकारकत्वमिति तदर्थमिदं विचार्यते। किमंगानामासाधिर्यैर्विधिभि
ः प्रयोगो विधीयते किं वाप्रधानविधिनेति। तत्रप्रधानान्येकेन शब्देनतंत्रेणाभिहितानि युगपत्काले विनियुक्तानि युक्तं यत्का
ले समुच्चीयंते। अंगानितु पृथक् शब्दाभिहितानि पृथग्वे वविहितानि फलमपेक्षमाणान्यन्योन्य निरपेक्षाण्येव क्रतूपकार
र्थतया विनियुक्तानि विकल्पयितुमर्हंति। तेषां हि स्वबाक्ये रेव विधानं असति विधानेंगत्वानुपपत्तेः। उक्तं हि नवाविहितमंगं
भवतीति। स्वबाक्यानि चतेषामेकैकमेव विदधतीति कुतः समुच्चयः। नहि कश्चिच्छब्दोस्ति येनैषां सहितानामनुष्ठानमुच्यते।
तस्माद्यथासत्यपि पशुफलत्वे चित्रोद्भिदादीनां पृथग्विधानादसमुच्चयस्तथांगानामपीति प्रथमः पक्षः। सत्यं निरपेक्षाणामुप
कारकत्वं गम्यते तथापि बहूंगाम्नानसामर्थ्याद्विकल्पस्यवान्याय्यत्वात्तेषामेकमपि प्रयुंजीत तथा द्वेवहूनि वर्यंगभूयस्त्वाय वो
पकारभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वमिति द्वितीयः। सर्वै केनापि समाप्यते सनेनसूत्रेणोच्यते। पक्षांतरमेव वाधिकरणांतरमित्यभा
ष्यप्रदर्शितं अधिकरणांतरत्वेचनेनैनं सूत्रेण विकल्पपक्षो वक्तव्यः स्यात्। नवानेन तद्विकल्पउच्यते। अन्नेषुचोत्तरावस्या
ननु पृथग्भिहितान्यपिन पृथग्विहितानि धानेके वा कथं ताकल्पनयेति हि विधिविहि
तान्येवान्यान्य सापेक्षाणि स्युरत आह तेषामिति गकरणाधिकरणमाक्षिप्यन्नद्यसाशयः आक्षेपरेतुमारअसत्वीति

एवं वाक्यैकवाक्यतयाकल्पितप्रयोगविध्यात्मकमहावाक्ये नैकनोपादानादरुणैकहायन्यादिवत्समुच्चयः न च विनियोगाद

व्रीहियववत्प्रातिस्विकवाक्यैरेककार्यत्वमवगतं यद्वा तत्पर्यायेणैकत्वाकांक्षतास्यात् अपर्यायेण तु विनियोगेनैकादृष्टदोषा

दिति समुच्चयस्याप्यभ्यनुज्ञानात् । तस्मात्राधिकरणान्तरं । सिद्धान्तस्तु युक्तं चित्रादीनां नैरपेक्ष्यं । ते षु हि प्रतिवाक्यं भेदेन कामपदं श्रूय

ते । समिदादिषु तु यद्यपि प्रतिवाक्यं विधिश्रवणात् फलापेक्षोपजायते फलं तु न प्रतिवाक्यं श्रूयते । प्रधानभावनयात्वेषां फलाकांक्षिण्या

कथंभावापेक्षिण्यास्सहैकभावेन संबंधः । सा च सकृदुपात्तासर्वैरङ्गैरगृह्यमाणा विशेषेणैविशिष्टायुगपत्प्रधानविधिनाविधीय

त इति सिद्धः समुच्चयः । यद्यपि च प्रत्येकं विधिः श्रूयते न यावत्पृथक्प्रयाजा भोदसौ बुद्धादौ भाव्यांशस्तु विश्यवगम बलादेव पु

रुषार्थरूपोपेक्ष्यते । एना वानेन च चतत्र विधेरुपयोगः तदभावे चात्वर्थ एव भाव्यांशो निपतेत् । सर्वेषां फलापेक्षायां प्रकृत

भावनया युगपत्संबंधात्तस्याश्च सर्वांगविशिष्टाया युगपत्प्रधानविधिना विधानादंगानामपि तत एवानुष्ठानसिद्धे

स्तास्मिन्नंगविधीनामनुवादकत्वं । सर्वविशिष्टविधानात्समुच्चयः ॥२॥ काम्यान्यारंभमात्रव्यत्वात्प्रतिवसंत्यारंभं फ

लानि स्युः । काम्यानां कर्मणामैंद्राग्नसौर्यादीनां किं सकृदेव प्रयोगउत भूयो भूयः फलमिच्छता भूयो भूयोपि प्रयोग इति

संदेहे सकृदिति ब्रूमः । कर्माणि हि फलं कालांतरजननयितव्यं तद्वद्वारमपेक्षते । तत्रात्यंतादृष्टमपूर्वं तस्य च कर्मजन्यत्वं फलहेतु

त्वं स्थायित्वं चेत्यनेककल्पनाद्वरं कृतयागादात्मनः फलं । सकृत्प्रयोगादेव वा सौकृतयागो जातः पुनरपि प्रयुंजानस्य न स्य

तावत्येवकृतयागतानतस्याः कश्चिदतिशय इत्यनर्थकः पुनःप्रयोगः । सकृदेव तु प्रयोग इति प्राप्ते ब्रूमः । आत्मन्यतिशयः कश्च

2 कृते कर्मणि नैवचेत् । प्रागवस्थासमानत्वादात्मनो न भवेत्फलं । आत्मस्वरूपहेतुत्वे च कर्तुरप्यतद्भवेत् । तस्मादतिशयः कश्च

त्कर्मभ्यो जायते नरे । सच कार्यविरोधित्वात्स्वफलोत्पत्तिं नश्यति । फलांतरार्थं कर्तव्यं तस्मादतिशयांतरं ॥

यस्कलोद्देशेन यदस्त्वंनिष्पादितं तच्चादर्षमेवेति [illegible] विनसो कौकथे तर्हि साव्याकोशो क्वचचित्

हत्येयं । आहभाव्येति ।

ऽवघातमात्रमदृष्टार्थं कर्तव्यं सर्वौषधानवहंतीतिवत्।
स्यादेवं। यद्यवघातं कुर्यादिति विधीयेत। अवघातेन कुसमीकृतं साधयेदिति विधिः ५

। स एवातिशयोऽस्मात्तिरस्कर्मेति गीयते। तस्माद्भूयः प्रयोक्तव्यं भूयः फलमभीप्सता॥ कर्मभ्यः फलसिद्धि
प्रकारे विकल्पसमुच्चयस्तत्र चिंतिते बहुफलसिद्धिप्रकारः स कृदसकृद्रूपश्चिंत्यत इति संगतिः॥३॥ क्रियाणा
मर्थशेषत्वात्प्रत्येकं तन्निवृत्त्यापवर्गः स्यात्॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं व्रीहीनवहंतीति। तत्र संशयः किं सकृदेवोद्घ
मननिपतने कृते लोपरंतव्यमुत यावत्तंदुलनिष्पत्ति प्रयोक्तव्यमिति। तत्रोद्घमननिपतनमात्रस्य शास्त्रार्थत्वात्तन्मा
त्रं विधीयते। विहितस्य च प्रयोजनकल्पनमिति लसस्य पि दृष्टे ... समीहितं च दृष्टं संभवति नादृष्टं क
ल्पयितव्यं। संभवति चेह कार्यपेक्षिततंदुलनिर्वृत्त्यर्थतावघातस्येति तदेव प्रयोजनं। तच्चानन्यसत्तेना ... कथ
मिति प्रयोजनवशादसकृतोऽप्यभ्यासः कर्तव्यः। सर्वौषधावघाते तु दृष्टासंभवाददृष्टार्थशास्त्रार्थमात्रं कर्तव्यं। स
कृदसकृद्विचारप्रसंगात्संगतिः। एवमुत्तरत्रापि॥४॥ क्रतुवद्वानुमानेनाभ्यासे फलभूमा स्यात्॥ फलभूमार्थिना क
र्माणि पुनः २ प्रयोक्तव्यानीति स्थितेऽचिंत्यते। किमेकस्मिन्प्रयोगेंऽगानि पुनः २ प्रयुंजानस्य फलभूयस्त्वं भवति
नेति। तत्राभ्यस्यमानान्यंगानि बहूनुपकारान्जनयंति। बहूपकारयुक्तं च प्रधानं फलभूयस्त्वं जनयतीति म
न्वानस्योत्तरं। समग्रकारणाद्धि कार्यमावर्त्तते। प्रधानं च सांगं फलसामग्री नांगमात्रं अतस्तन्मात्रावृत्त्या
न भूयः फललाभः। न चोपकारभूयस्तया फलभूयस्त्वं प्रमाणाभावात्। न चात्रांगाभ्यासः शास्त्रीयः। न चा
शास्त्रीयेण प्रयासगौरवेण फलभूमा शक्यते कल्पयितुं। अतः फलभूमार्थिना सांगं प्रधानमभ्यसितव्यं नां
गमात्रं नापि प्रधानमात्रं॥५॥ बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यात्॥ वसंताय कपिंजलानालभेतेत्यादिषु

यत्र तु चतुरू र्ध्वैकसंख्योपादानेपि तुल्यैव लाघवमिति तन्नाहएनचेति। पंचत्वसंख्याविधानवश्यंपंचमउपादापनीयः तस्य चोपादानं चतुर्णामुपा
दानपूर्वकमेवेतिचतुर्णामुपादापनीयः नचैवं चतुर्थ उपादीयमाने वश्यपंचमउपादापनी या विधिनाएवमुत्तरत्रेतिनतुल्यं लाघवमिसर्घः।
अयंचन्यायो ग्राह्यणं। स्लर्प यतवेड्साद्दिदर्शपूर्णमासागब्राह्मणतर्पणादिविधावपि × न्य प × तुल्योतस्साद्व्यापियास्त्रहूतोदाकरणमात्र
बहुवचनेषु किं त्रयाणामेवालंभउत त्रिप्रभृतिनानासंख्यानामिति संदेहे बहुवचनस्य सर्वत्र वृत्तेः सर्व
संख्यानां शास्त्रार्थत्वं। शास्त्रीयाश्चप्रयासगोरवात्फलभूयस्त्वमविवादं। अतो यावद्दुलाहंनानासंख्या
पादानं। नैतदेवं। बहुत्वमात्रं हि शास्त्रार्थः। ननु षड्भिर्दयाद्वादशदेयाइत्यादिवत्संख्याविशेषणाणालेदेनशा
स्त्रमास्तियद्वहुला सत्फलभूयस्त्वं कल्प्यते। यो हि त्रीनालभते यश्च सहस्रं तयोरुभयोरपि बहुत्वसंपादनमवि
शिष्टं। यत्तु विशिष्यते सहस्रादितदशास्त्रीयं। नचाशास्त्रीयं गौरवं फलभूयस्त्वं कल्पयितुमलं। एवं चत्रीनना
लभ्य बहुनामालंभनासंभवात्पत्रयआलब्धव्याः। तावता च सिद्धे शास्त्रार्थे नाधिकालंभं तावच्छास्त्रं
७ नि कल्पयति। निवृत्तव्यापारत्वविधौ न हि स्यादितिप्रधशास्त्रप्रवर्ततइत्यधिकानालंभः॥६॥ उत्तरासु तुल्या
वत्त्वमनर्थत्वात्॥ सान्नाय्यदोहाधिकारे श्रूयते। वाग्यतस्त्रिस्रो दोहयित्वा विसृष्टवागनन्वारभ्यत्वरा
3 मुत्तरादोहयतीति। तत्र किमुत्तराणां तिसृणामेव दोहउतयावत्योयजमानस्य गावस्तासां सर्वासामिति संदे
हे पूर्ववत्तिसृणामेव। नच यावत्त्वं दोहनं साक्षात्केनचिद्विहितं येन सर्वासां दोहनं स्यात्। येन चोत्तरा दोह
यतीत्ययमनुवादः स्यात्। अतो विधिरेवायमिति तिसृणामेव दोहः। मैवं। नास्येतरा त्रि कुमारा अपि पयो
न्नि ३ लभेरन्नित्यनेन वचनेन लब्धस्य पयसो हवि ष्ट्ववचनात्तमेव सर्वासां दोहनं कुमारा अपि पयो लभे
न्नित्यनेन वचनेन लब्धस्य पयसो हवि। न हीदं कुमाराणां पयः प्रदानप्रतिषेधपरं। अदृष्टार्थत्वप्रसंगात्। ग्राए 3
अपिशब्दानर्थक्यप्रसंगाच्च। तस्मात्सर्वासां दोहः॥७॥ प्रधानकर्मत्वादंगानां तद्भेदात्कर्मभेदः प्रयोगे स्यात्॥
अधिकसंख्यासामान्यरूपबहुत्वअपर्यायेण वदतावहुवचनेनाविरोधादि त्रिलीधवंनाद्वियते यधाद्वियतेपं चादिमात्रोपादानेपि च लाघवं
तुल्यं इत्याशयेन पूर्वपक्षमाहबहुष्विति। अत्रि त्रेजोढ्रीं नगद्धृत इति वदाहत्सतोवत्सं च चारिविध्ययावा शास्त्रीयं यलगौरवं नास्तियेनफ
लभूयस्त्वंकल्प्येतेति सिद्धांतमाहबहुत्वेति।

उपोद्घातप्रसक्तानुप्रसक्तादिगतमिदानीं लक्षणार्थं तत्रावापं विचारयामः। दर्शपूर्णमासयोः षट् प्रधानक
र्माणि त्रीणि पौर्णमास्यां त्रीण्यमावास्यायां कर्त्तव्यानि। तत्र देशकालकर्तॄणां तन्त्रत्वं वक्ष्यते। तेनैकस्यामेव पौर्णमा
स्यामेकत्रैव देशे तैरेव कर्तृभिस्त्रीण्याग्नेयादीनि तदंगानि च कर्त्तव्यानीति स्थिते चिंत्यते। किं त्रयाणामपि प्रधा
नानां भेदेन प्रयाजाद्यंगानि कर्त्तव्यान्युत सकृदेवेति। तत्र। भेदेन विनियुक्तत्वाद्भेदेनैवावृत्तिर्भवेत्। कथं ताव
स्य भिन्नत्वाद्भेदेन विनियोगधीः। षड्प्याग्नेयादिभावनाः साध्यसाधनांशयुक्ता उत्पत्तिप्रयोगवाक्याभ्यामव
गताः परस्परानपेक्षा एव कथमितीत्थंभावं भेदेनैवापेक्ष्यंते। तद्वशाच्च सन्निधिसमाम्नातान्यंगानि प्रत्येकमे
व तासु विनियुज्यंते। विनियोगानुसारेण चानुष्ठानं। तस्मादेकैकस्यांगयुक्तं कर्त्तव्यमित्येकैकं सांगं कृत्वा प
रमपि तथैव कर्त्तव्यमिति प्राप्ते विधीयते। एकैकप्रत्येकमंगानां विनियोगस्तथापि तु। विधानवदनुष्ठानं। न स्यो
देकैकस्यांगयुक्तं कर्त्तव्यमित्येकैकं सांगं कृत्वा परमपि तथैव कर्त्तव्यमिति प्राप्ते विधीयते। सत्यं प्रत्येकमंगानां वि
नियोगस्तथापि तु। विधानवदनुष्ठानं सकृदेवोपकारकं। यथैव हि षड्भावनासु त्र्यंशविशिष्टासु विधिस्सिता
सु साध्यसाधनांशप्रतिपादनेन प्रक्रांतासु तृतीयमंशं कथंभावं भेदेनैवापेक्षमाणास्वपि सकृदाम्नाता एवां
गविधयः षण्णामपि प्रत्येकमंगानि समर्पयंति सत्यपि च कस्यचित्संबंधानोत्पत्तिविधिसन्निधेः प्रकरणवशे
न सन्निधिर्बाध्यते तथैव संहतानां प्रधानानां फलसाधनत्वात्कर्तृदेशकालैक्याच्च युगपत्सर्वेषामनुष्ठानं प्राप्तमंगेषु
सकृत्कृतमेवांगं सर्वचिकीर्षया कृतत्वात्संतमपि केनचित्सन्निधिं बाधित्वानुष्ठानक्रियापारं भावप्रकरणावशेन स
र्वार्थं भवतीति न पुनः क्रियायां प्रयोजनमस्ति। किंच पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेति युगपदनुष्ठानं त्रयाणा

कृ र

प्रयोगवचनावगतं योगपद्यं यदि कथंचिदपि न संभवति ततोऽवश्यंभाविनि कस्मिंश्चित्क्रमे तन्नियमः क्रमत्वादिविरोधि यत इत्यतो पंचमे व
चैतत्सान्नाय्यवदवश्यंभावी कश्चित्क्रमस्तेन तद्देवन पाठक्रमनियमः सारस्संभवति चेति। सांनाय्यवैषम्येवदन्नसिद्धांतमाह॥ नैवंभिति

मवगतं पृथक्त्वांगेष्वनुष्ठीयमानेषु बाध्येत तस्मादेकदेशकालकर्तृकाणां तंत्रमंगानीति सिद्धं॥८॥
व्याख्यातं तुल्यकालानां योगपद्यमग्रलमाणविशेषाणां॥ आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुमा
ग्नेयं कृष्णग्रीवमितिश्रुतं। तत्राग्नेययोरनुष्ठानं तंत्रं पृथग्वेति संशये तंत्रमिति ब्रूमः। भवति हि तंत्रेणानु
ष्ठानं देवतैक्यात्। न च पाठक्रमात्क्रमेणानुष्ठानं अवश्यंभाविनि हि क्रमे पाठान्नियमः संभवति चेह सक
दनुष्ठानमिति न क्रमापेक्षा। तस्मात्तंत्रं। नैवं। पश्वाप्याग्नेययोस्तंत्रतासंभवेऽपि तथापि सौम्येन तावदव
श्यंभावी क्रमः। तत्र पाठवशादेकस्याग्नेयस्य सौम्यात्पूर्वमनुष्ठानं। इतरस्य ततः पश्चात्। सहानुष्ठाने वश्यं
भाविन्यन्यतरस्य सौम्येन यः क्रमः स बाध्येत। तस्मात्पृथगेवानुष्ठानं॥९॥ ॥इति शास्त्रदीपिकायामेक
दशस्य प्रथमः पादः॥ ॥एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानामेकशब्दोपदेशात्स्यात्॥ दर्शपूर्णमासयोर्दर्शसमे
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति कालः पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत अमावास्यायाममावास्यया यजेतेति।
कर्तारो दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विज इति। किमेते देशकालकर्तारस्तंत्रमुत नेति। किं यस्मिन्नेव स
मये यैरेव कर्तृभिर्यस्यामेव च पौर्णमास्यामाग्नेयस्तस्मिन्नेव तस्यामे [illegible] व पौर्णमास्यां तैरेव
कर्तृभिरग्नीषोमीय उत समानतरे पौर्णमास्यंतरे कर्त्रंतरैरिति। तदर्थमिदं विचार्यते। किमुत्पत्तिवाक्यैर्य
दाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिविधीनां संबंध उत फलवाक्येन दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति। तत्र
कर्मरूपेण संबंधो देशादीनां फलस्य चोत्पत्तिविधिनैवातः सर्वेषामेकवाक्यता। त्रयाणामपि लक्षणानां।

मिर्देशादि

आग्नेययोरनयोः संस्था सांनाय्ययोरिव क्रमानियमश्चावेति
सौम्येनाग्नेयभेदभ्यो: सांनाय्ययोरिव वाक्यै
पश्चात्स्य त्वनयोगपद्यायोगाः
शा० ८

५२ नि २

भावनयैव संबंधो न परस्परं। अतो देशादिविधीनां फलवाक्यस्य च न मिथः संबंधः। किंतु फलवाक्यं देशा
दिवाक्यानि च सर्वाण्युत्पत्तिवाक्ये न संबध्यंते। उत्पत्तिवाक्येषु चाग्नेयादयोन्योन्यनिरपेक्षा एवाव
गता इति तथाभूतैः संबध्यमाना देशादयो निरपेक्षाणामेव भवंति। निरपेक्षोत्पन्नाश्चापि देशादिविधिषु
पौर्णमास्यादिशब्दैस्तंत्रेणोक्ताः सहैवावगता इति साहित्येनैव फलसंबंधवद्देशादिसंबंधः कस्मान्न संभव
तीति चेत्। न। विषम उपन्यासः फलं प्रति गुणभूतानां युक्तं तत्राभिधानावगतसाहित्यविवक्षा। देशादींस्तु प्र
ति कर्मणां प्राधान्यादविवक्षितं साहित्यं। तस्माद्यथा यद्यस्यापशुना सोमेन वा यजेत सोमावास्यायां पौर्णमा
स्यां वेत्यस्मिन्वाक्ये तंत्राभिहितानिरपेक्षैः प्रत्येकमेव कालः संबध्यत इति नैकस्यामेव पौर्णमास्यां सर्वाः
क्रियंते तथाग्नेयादिभिः प्रत्येकमेव कालादीनां संबंधादेकस्यां पौर्णमास्यामाग्नेयं कृत्वा परस्यां प्रग्नीषो
३५ मीय स्येवं बहुपर्वसु षड्यागाः कर्तव्याः। न चैवं फलवाक्यावगतसाहित्यबाधः। तत्र सतावगतमेकमेव फलं ३ व ५
सर्वैः साध्यते न प्रत्येकं फलस्य पृथङ् निष्पत्तिरिति। न च तस्य कालभेदाद्बाधः। यथा पौर्णमासीत्रिकेऽमावास्यात्रि
के च द्वयोः पर्वणोर्निष्पद्यमानोपि न फलं प्रति साहित्यं बाध्यते। तथा षण्णामपि निष्पन्नेषु द्रष्टव्यं। यदा त्वेवमुत्प
त्तिवाक्यशेषत्वं कालादीनां तदोत्पत्तिवाक्ये प्रधानमात्राणां निरंगानां विधानात्तन्मात्राणामेवामी कालादयो नांगा
नां प्रधानदेशकालकर्तृत्वात्तानि तु कामं कालांतरादिष्वपि कर्तव्यानीति प्राप्ते भिधीयते। भावनोत्पत्तिवेलायां

देशादिविधयो यदि। तत एवं भवेत्तेनु फलवद्भावनाश्रयाः। यद्यपि भावनयोर्वांशानां संबंधो न परस्परं तथा
पि नोत्पत्तिवेलायामंगसंबंधः साहि प्रथमं भाव [illegible] मपेक्षते। न ह्यारभ्य फलवाक्येन फलवाक्या
वरुद्धानामुत्पत्तिवाक्यानामंगसंबंधः। फलवाक्ये च फलं प्रति विवक्षितसाहित्यानां विनियोगात्फलार्थिनां
युगपत्सर्वेषु कर्तव्यावगतिः। यस्यां हि बुद्धावाग्नेयः कर्तव्यतयोपतिष्ठते तस्यामेवाग्नीषोमीयादयोपि
प्रयोगविध्येकवाक्यत्वात्। तेन सर्वेषु कर्तव्यतयोपस्थितेषु चिकीर्षितेषु च पौर्णमासीकालो विहित इ
ति येवैकापौर्णमासी उपात्तास्वेवाग्रहणमाणविशेषत्वात्सर्वार्थो भवति। तथा देशः कर्तारश्च। तस्मात्तंत्रं।
सौर्यादीनां पुनः पृथक्पृथक्त्वं वर्थ फले विनियुक्तानां पृथगेव कर्तव्यतावगमो नानाविधिविधेयत्वात्। तेनतेऽ
5 न्योन्यानपेक्षा एव यद्यथापमुनेत्या दिकालः संबध्यत इति नास्ति तंत्रत्वं। यदि पुनः कश्चिच्चित्राफलं सौर्य
फलं च युगपदिच्छन्कर्मद्वयमपि सहचिकीर्षति किमसौ तंत्रेणैकस्मिन्नेव काले द्वयमपि प्रयुंजीत। नेति ब्रूमः।
यदा हि विधिवेलायां साहित्यं नावगतं तदनुष्ठानदशायामपि न लब्धुं शक्यते। तस्मादेकेन हि विधिना याव
त्यंगप्रधानानि विधीयंते तावद्भिर्यावान्कालो व्याप्यते तावत्स्वविक्षिप्तः समस्तांगप्रधानप्रयोगः कर्तव्य इत्यव
गमात्सह प्रयोगे वृत्तहिर्त्तधात। एकेन तु विधिना फलेन सह चोदितानामाग्नेयादीनामेकोपक्रमोपसंहारत्वात्ता
दृशैः संबध्यमानादेशादयोऽगृह्यमाणविशेषतया विधिवेलायामेव सर्वसंबंधितयावगतास्तत्र भवंतीति शाए ५
विशेषः। यदा चैवं प्रयोगवाक्यशेषत्वं कालादीनां तदांगानामपि तत्कालत्वं सिध्यति। तथाहि। साध्यसाधना

नान्विसं भावकालयोर्युगपदन्वयः क्रिन स्यादत आह भावनेति इदं च प्रकरणाधिकरणउक्तं सामान्यस्य नेद कोपि शेषः प्रकारइतितद्धि इतिप्रयेन तेनविशेषतोनगमा साकला मान्यरूपेणावगतायाभावनायानकालाद्यपेक्षेत्याह अज्ञातेति। कालश्चात्र तद्विशेषसायप्रातः पौर्णमास्वमा वास्यादिस्थूलपरः एवं देशोपि तद्विशेषस्थूलसमादिपरः तदपेक्षा चनानाकर्मसमूहात्मनः प्रयोगस्यैव नतु प्रधानमात्रस्य स्थूलकालाद्यपेक्षात

शायुक्तावगताभावना कथमितीत्थं भावमपेक्षते। भावनागतस्वरूपविशेष इत्थं भावः। प्रज्ञातरूपा च भावना कालादीनपेक्षते। तेन प्रकारापेक्षायां भावनायां तत्प्रकारत्वेन प्रयाजादिष्ववगतेषु सामस्त्यरूपेण भावनाख्यव्यापारे प्रयोगापरपर्याये वगतेतच्छेषत्वेन कालादयो विधीयंत इत्यंगानामपि तएव देशादयो भवंति। द्रव्यदेवतं पुनर्न ... समस्तप्रयोगसंबंधित्वेन विधीयते। अनपेक्षितत्वादयोग्य

वन्यय५ त्वाच्च। न ह्यन्वाधानबर्हिस्तरणाद्यनुरक्तस्य प्रयोगस्य द्रव्यदेवतापेक्षा। नापितं नित्यतो द्रव्यदेवतं समर्थं। किंतु फलभावनावयव यागरूपनिष्पादनेन द्रव्यदेवतमपेक्षितत्वाद्योग्यत्वाच्च संबध्यते। तस्मान्नप्रधानसंबं...धि द्रव्यदेवतमंगानां भवति। कालादयस्त्वाग्नेयादिकरणिकयाफलभावनया समग्ररूपया संबध्यमानास्तदंतर्गतानामंगानामपि भवंतीति विशेषः॥१॥ इष्टिराजसूयचातुर्मास्येष्वेककर्म्यादंगानां तंत्रभावः स्यात्॥ दर्शपूर्णमासयोर्भिन्नत्यपर्वद्वये प्रयुज्यमानयो

त्रिय५ रंगानि तंत्रमुत प्रतिकर्मावर्तेरन्निति संदेहे तंत्रमित्याह। कस्मादेककर्मत्वात्। षण्णामप्येकोपक्रमावसानत्वात्। तेनयदेव किंचिदंगमनुष्ठितं तदेव षट्सु विकीर्यमाणेषु क्रियमाणमगत्स्यमाणविशेषत्वात्तंत्रं भवति। वचनात्सेकोपि प्रयोगो विप्रकृष्यते न तावतांगानामावृत्तिः पशुवत्। यथा पशुप्रयोगे वपयागात्प्रातः सवने वर्तते पुरोडाशेन माध्यंदिने सवनेऽगं स्तृतीयसवन इति विप्रकृष्यमालेपि नांगानामावृत्तिस्तथेहापीति प्राप्ते ब्रूमः। त्रिकद्वयस्य सांगस्य चोदनाकालयोर्द्वयोः। तेनांगानामिहावृत्तिर्विपादी

द्रव्यादिर्गंस निपास्माराद्युपकारि च नि भावगमाय का... ×नानाकर्मसमूहात्मके आकांक्षितेयोग्यं

नेसाहद्रव्यादि। नहीतिहेतुद्वयं विहृतं। कालादित्रयस्यतरोगवैषम्यमुपपादितमुपसंहरतितस्मादिति।११

मात्रशब्देन कर्मणः करणत्वेनोपादानाभावउक्तः। ननु यथा द्रव्यकरणिकेवभावनोपात्तेति सांगता क्षेपः स्याद तआह न चेति। द्रव्य
स्य करणत्वाद्व्यांगान्येवाक्षिप्यं तेवदानादीनि प्रयाजादीनि तु याग करणिकभावनांगानि याग करणत्वेनैवाक्षिप्येरन्न द्रव्यकरणत्वेने

अभ्यासः ५ साशयः ५

नांपशौ पुनः। यद्यप्येकफलत्वादेक प्रयोगत्वं षण्णां सांगानां तथापि वाचनिकेन काल भेदेन प्रयोग भेदो
न वति। पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेते त्यनेन हि यः पौर्णमासीकरणकः फलार्थो व्यापारः प्रसमयवाच्य
स्तदंगत्वेन पौर्णमासी कालो विधीयते न पौर्णमासी याग मात्रे। तेनांगानामपि यागकरणकफल
क्रियां तर्गतानां तत्काल तद्विहिता न वतितथा मावास्यायामपि सांगेवामावास्यायां विधीयत इति द्वयो
कालयोरंगानामावृत्तिः। पशौ पुनर्वपाप्रचरणादि मात्रस्य भिन्नकाल चोदना न पशु यागस्य। न च प्रचार
र्थान्यंगानि विहितानि तेन न तत्रना वर्त्तन्ते। अत्र पुनः प्रधान काल भेदे नांगानामावृत्तिः। एवं चातुर्मास्येषु
ज्ञस्त्रयेवं द्रष्टव्यं॥ ३॥ तथा स्याद धरकल्पायां विशेषस्यैककालत्वात्। अत्र सध धरकल्पानामेष्टिः आग्ना
वैष्णवमष्टाकपालं निर्वपेत् सरस्वत्या आज्यस्य यजेत बार्हस्पत्यश्चरुः आग्नावैष्णवमेकादश
कपालं निर्वपेन्मध्यंदिने सरस्वती माज्यस्य यजेत बार्हस्पत्यश्चरुः। आग्नावैष्णवं द्वादशकपालं निर्व
पेदपराह्णे सरस्वतीमाज्यस्य यजेत बार्हस्पत्यश्चरुरिति। तत्र श्रूयते। पुरावाचः प्रवदितो निर्वपेदिति
तदत्र किमंगानि तंत्रमुत त्रयाणामपि त्रिकाणामर्थेन त्रिरंगानि आवर्त्तनीयानीति। तदर्थमिदं चिन्त्यते
पुरावाचः प्रवदितो निर्वपेदिति किं सर्व निर्वापस्यापकर्ष उत प्रातः कालस्यैवेति। प्रकरण विशेषात्सर्व
निर्वापस्यापकर्ष तेस्त्वनदादिवाक्यसंबंधादिति न्यायो निर्वापं तस्याग्न्यन्वाधानादेरंग कांडस्यापकर्षः
तथांग कांडं वचनादन्य काल मेव प्रधानानामुपकारकमिति त्रयस्याणां विशेषत्वात्तंत्रं। अत च न वापि

राम ६

पूर्वपक्षमाह सोमेति। सौमिकपदार्थरक्षणोपायः प्रयोगविधिनाक्षिप्त एव पंचस्वपि रात्रिषु तत्र दीक्षारात्रिमात्रे जागर्यानियमो न
प्रयोगविध्याक्षिप्तः पांचरात्रिकसौमिकपदार्थरक्षणाय प्रभवतीत्यदृष्टार्थ एव तद्वी दृष्टमात्रं तु आसमाप्त्यवतिष्ठते प्रयो-
जादृष्टमिवापशु समाप्तेः। न चादृष्टसाजात्यं प्रसंगहेतुः पुरुषार्थस्थले तदभावात् दर्शादिश्राद्धेन हि पातादिश्राद्धस्य
प्रसंगसिद्धिरुक्ता कालादर्शसाचैवं दर्शश्राद्धजन्यमपूर्वं तु पजीवन् व्यतीपातश्राद्धप्रयोगवचनो लुप्यत इति। न
च दर्शव्यतीपातश्राद्धादृष्टयोः साजात्यमस्तीत्याशयः। सिद्धान्तमाह यदीति। यदि शब्दोऽसंदिग्धे संदिग्धवचनं यदि
वेदाः प्रमाणमिति न्यायेन स्वमतो वा यथेः। दीक्षारात्रिमात्रे जागर्यानियमो यद्यपि पांचरात्रिकसौमिकपदार्थरक्ष-
णाय न प्रभवति तथापि ऋतपेयसोमचमसः कस्मै विदानानि लेशायेव दीक्षारात्रिजागर्यानियमोऽपि तत्कालीन-
तावत्सौमिकपदार्थरक्षणाय प्रभवतीति दृष्टसंभवे नादृष्टार्थः। न च प्रायणीयादिकालीनपदार्थरक्षणरूपदृष्टोप-
कारस्तदीयप्राकृतजागर्याकृतो नेन सिद्ध इति न प्रसंग इति भावः। अभ्युपेत्याप्यदृष्टार्थतामाह अथेति। अयं भा-
वः। अदृष्टसाजात्यं प्रसंगहेतुः दर्शादिश्राद्धस्थले तु तन्त्रमेव न प्रसंगः व्यतीपातश्राद्धप्रयोगवचनोऽपि तदा लुप्येताय-
दि स्वफलजनकमदृष्टं न प्रापेक्षितमन्यतमन्यतः सिद्धं लभ्येत। न तु तदस्ति। वैधकर्मभेदेनादृष्टवैजात्यात्। जागरण-
वत्। कर्मैक्ये तु प्रयोगभेदेऽपि काम्यप्रयोगेण नित्यप्रयोगस्य प्रसंगोऽयमपेक्षितान्यतः सिद्धादृष्टलाभात्। ननु
काम्यनित्यप्रयोगयोरंगतन्त्रवन्न प्रयोगमध्यपातोऽप्यस्तीति नैवास्य प्रसंगसिद्धिरिति नियमस्यादिति चेत् उच्यते। यथ-
था हि वारुण्यामिक्षासेने सत्रानुपारेष्यान्वेषापालेपितरूतापकारस्यापादयगुणद्रव्योपादानत एव लाघवात् प्रकर-
णान्तरमविहितमिष्यते द्वितीये तथाऽत्र। न च नित्यकाम्यप्रयोगयोः काम्येन नित्यस्य प्रसंगसिद्धिरिति नियमे यहेतुः।
कामे सति नित्यमिथोऽवश्यंभावात् कामाव्यभिचारेण नित्यमिति चेन्न स्वेनैमित्तिकेन न प्रयुज्यते। अत एव नित्यविज्ञानेऽप्युरौव ८

कीर्णिप्रायश्चित्ते आह शान्तितोयादेने निमित्तवगोरणनिपातनलक्षणं निमित्तद्वयं अवश्यं भावित्वेन नैमित्तिकं
कृष्णमितिकुं चन प्रयुक्त इति दर्शव्यतीपातश्राद्धयोस्तु तन्त्रमेव सान्नाय्यवत् तदपवादक प्रसंगन्यायस्यादृष्ट
वैजात्येनाप्रवृत्तेरिति सर्वं सुस्थं ॥ ॥होतारं वृणीत इति द्वितीयावल्लीसूत्रं पक्षमाह वरणस्येति । ननु वरणं लिंगादानस्यं मिश्रा
र्थक्रमेण पाठक्रमं संनमपि वाधित्वा सर्वादावेष्टिकं होतृवरणं निवार्यते अवृतः सामिधेनीरन्वाहेति तेनाप्रवृत्तो ष्यर्थेन
त्यस्य वरण लिंगबाध्यादानस्यार्थतामेवापोद्यादृष्टार्थता वोध्यनाद्रिनार्थत्वेन न प्रसंग इति सिद्धोनीशंकतेन न्वितितत्ती
ये याज्यायजन्ये नापनीतापक्षः त्रैवरवादित्सत्र चरनुयाज्यार्थवरणदृष्टान्तत्वेनोक्तं न स्यादृष्टार्थत्वं तत्रैव वाचिक्यउक्तेत
दिदृष्टान्तत्वेनोक्तं । पूर्वपक्षी दूषयति नैवमिति । दृष्टान्ते वरणानन्तविषयत्वम दृष्टार्थत्वे हेतुः न कर्मप्रवृत्तिः ऐष्टिकहोतृ
वरणे तु वरणान्तराभावान्नतदानन्तविषयत्वमस्तीति दृष्टान्तवैषम्यमित्यर्थः । कर्मप्रवृत्तिरदृष्टार्थहेतुनेति दृष्टान्तोपासा
धयति ब्रह्मेति । ननु ब्रह्मणो वेदिकरणे तु मतिदानमेव कर्मप्रवृत्तिः तद्वरणं च तस्मात्प्राक्कालीनं प्रणीताप्रणयनकाले पौर्णमा
स्यां क्रमः एव विधिवला त्क्रियते ऽतः कथं ततः पूर्वं कर्मप्रवृत्तिरत आह तदपीति । हविरासादनोत्तरकाले विहितवेदिकर
णेऽस्यां ग ब्रह्मकर्तृकानुमतिविशिष्टे पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिकरणीति अमावास्यायामपकृष्टेपि तत्सर्वं साविहीवर
निवासनं तत्सर्वं भाविच प्रणीताप्रणयनं तत्कालीनं च ब्रह्मवरणं नापकृष्यते तदंतापकर्षन्यायादिति न पौर्वापर्यमत्र
पंचमे वक्ष्यते अतः कर्मप्रवृत्तेः चरमानाव्यपि ब्रह्मवरणं दृष्टार्थमिति भावः । ननु तदपि ऋत्वनुयाज्यावरणवद दृष्टार्थमस्तिवेस
त आह अपचेति । नन्वदृष्टार्थत्वे प्यपनिवादिनः तदपि दीक्षणीयादिषु कर्तव्यमिति तत्रापि दृष्टमेवेति कथमनिष्टापादे
नं उच्यते । अयमभिप्रायः पौर्णमास्यां तावदृष्टार्थमेवास्य संभवतीत्यवश्यं भाविएकप्रब्रह्मवरणविधिः

नचाभिप्रायकर्मवदत्राप्यभेदः तेन वैरूप्यापत्तेः नामावास्यायां

वचसति आद्य निर्वापे पर्वद्भिः शब्दे नापरराक्ते सामान्यतः प्राप्ते तद्विशेषः पुरावाचहत इति पक्षे प्राप्त एव नियम्यत इति लाघवं माध्यंदिनापराह्णकालीन
निर्वापयोः पक्षे प्राप्तस्य पुरावाचहत इत्यस्य विधौ गौरवमिति स्फुटो कार्श्यं व्याचष्टे प्रातरिति नौ १ सहोपक्रमाभावात् ४

यागास्तत्र ण्णोपक्रान्ता भवंति यथोपक्रममेव समापनमिति उत्तरेषामप्यंगानां तत्रत्वं। स्यादेवं यदि निर्वापः सर्वे
षामपकृष्यते। प्रातःकालिकमात्रस्य तद्विशेषो न चोद्यते। प्रातःकालविशेषोऽयं पुरावाचहतीति विधीयते। तेनयं
स्य सामान्यतः प्राप्तिस्तस्यैवायं विधीयते नान्यकालस्य। प्रधानकालत्वं चैव मंगानां चोदकप्राप्तं न बाधितं
भवति। तस्मान्मध्यंदिनापराह्णकालानां यागानामंगकांडं नापकृष्यत इति न सर्वेषां सहोपक्रमः। तस्मात्प्रात
र्मध्यंदिनापराह्णवर्त्तिनां प्रधानानामंगान्यपि तत्र तत्रावर्तनीयानीति तंत्रभेदः ॥३॥ वसाहोमस्तंत्रमेकदेव
ते पशुस्यात्सदानस्यैककालत्वात्। अग्नीषोमीये पशौ याज्यार्द्धर्चांते वसाहोमं जुहोतीति श्रुतो वसाहोमस्त्रैद
कपरंपरया प्राजापत्येषु पशुषु प्राप्तस्तंत्रभावापोवेति संदेहे सहश्रपणाद्वसाया एककालादेकदेवतत्वाच्च याज्या
र्धर्चांतस्य चैकत्वात्तत्र सकृत्कर्तव्य इति स्पष्टमेव शिष्यदितार्थमेव मुक्तं ॥४॥ कालभेदाच्चावृत्तिर्देवताभेदे ॥ भि
न्नदेवतेष्वपि पशुषु सहश्रपणाद्वसाया एककालाद्याज्यार्धर्चांतभेदेऽपि यस्य कस्यचिद्याज्यार्धर्चांते सकृ
देव वसाहोमः स्यात्। नैवं। सर्वे हि पशवः स्वयाज्यार्द्धर्चांते स्वस्याः वसायाः होमेन प्रतिपत्तिमपेक्षंते। भवंति च वसा
द्रव्यां ते न सर्वेषु याज्यार्धर्चांतेषु भेदेन वसाहोमः सर्वपशुवसाप्रतिपत्तये कर्तव्यः ॥५॥ अंते यूपाहुतिस्तद्वत् ॥ अ
ग्नीषोमीये पशौ यूपस्यांतिके ग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति यूपाहुतिर्यूपैकादशिन्यां भेदेन कर्तव्या तंत्रेण
वेति संदेहे तदंतिकदेशानां भेदाद्वसाहोमवदावृत्तिः। मैवं। आपेक्षिके ह्यंतिकदेशे मथनं संभवति। तेनयं देशं प्रा
प्ता यूपसमीपं प्राप्तोऽस्मीति मन्यते यत्र यूपो दृष्टिपथमापद्यते तत्र मथनं होमश्च। स च सर्वेषामेकदेशः संभ

विकृतावेवप्रकृतानां ३

यज्ञाथर्वणीवै काम्या इष्टयस्ताउपांशुकर्तव्याः ३

7 वतीत्यगृह्यमाणविशेषत्वात्तंत्रं॥६॥ अवभृथेप्रधानेऽग्निविकारः स्यान्नहि तद्धेतुरग्निसंयोगः॥ अवभृथ व
भृथेन चरंतीति किं प्रधानमात्रं अप्युपांशुकर्तव्यमुतांगान्यपीति संशये मुख्यार्थो वांगस्याचोदितत्वादित्यने
नन्यायेनवै कृतविशेषाणां केवलप्रधानार्थत्वादुपांशु [illegible] त्ववद [illegible] पि प्रधानस्यैव। अंगानां त्वाहवनी
यएवक्रियतेति प्राप्ते ब्रूमः। ताउपांशुकर्तव्या इति प्रधानक्रियायां विहितमुपांशुत्वं युक्तं यदंगेषु न भव
ति देशस्त्ववभृथकरणिकायां क्रियायां श्रूयमाणस्तदंतर्गतानामंगानां भवति। तस्मादंगप्रधानानामे
कदेशत्वं॥७॥ दाक्षिणाग्नेर्वरुणप्रघासेषु देशभेदात्सर्वतंत्रं विक्रियेत। वरुणप्रघासेषु विहारद्वयं। द्वयो तं ६
रप्याहवनीयो विभज्यस्थापितः तत्रश्रूयते अष्टावध्वर्युरुत्तरे विहारे हवींष्यासादयति मारुतीमेव प्रतिप्र
स्थाता दक्षिणस्मिन्निति तत्र विचार्यते। किं नवानामपि हविषां तंत्रमंगान्युताग्नेयादीनामष्टानां मारुत्या
श्चामिक्षायास्तेदेनांगानि कर्तव्यानीति। तत्र प्राप्ते ऋषिवरुणप्रघासेर्यजेतेति प्रयोगवचनैकत्वात्तंत्रत्वं। न
च देशभेदाद्भेदः। आसादनमात्रं हि दाक्षिणे विहारे मारुत्या विधीयते न होमः। तस्मात्प्रधानदेशभेदात्तंत्रमं
गानि। नैवं। न ह्यत्रासादनमपूर्वं विधीयते किंतु नवानामपि हविषां चोदकप्राप्तमासादनं होमश्च विहारद्वये व्य
वस्थयाप्राप्तं यत्राहवनीयस्य स्थापितत्वात्तदासादनं नियम्यते वाक्यद्वयेन। यथा प्राप्तस्य चानियमः प्राप्ति
श्च होमार्थं तयेति तादृशस्यैव दक्षिणे विहारे विधानाद्धोमोऽपि दक्षिणस्मिन्नेव मारुत्याः। तस्मात्प्रधानदेश राम ७
भेदाद्भूत्समाणविशेषाणामंगानि नतंत्रं भवंति। सत्यं न तंत्रमंगानि देशभेदात्तथापि तु। न एष कल्पादनुष्ठानं

क्षिणतो ब्रह्मयजमानावासाते कर्मणः क्रियमाणस्येति प्रकृतितो तिदेशात् आग्नेविहारे दक्षिणतो ब्रह्मणासितव्यं। तत्रान्तर्वेद्यन्यः पादो होतुर्वेदिबहि
ध्रिन्यः इत्येकस्य होतुर्वेदिद्वयेनैकः पाद उपकर्तुं शक्नोति। तथा उत्करे वा अनमासादयितुं तिष्ठ्योरामिक्षा (तक २) योहिनादिने आसादयितुं होतु
करोप्राप्तो तत्रैक उत्कर इति वचनादुत्करे कलेपिण्डस्करे सिक्ते तथा आग्नीध्रः प्रसाग्रावयतः स्फुरो पलक्षितवेफत्तरदेशस्याग्नीध्र

प्रसंगात्कार्यसिद्धितः। ननु कर्तृदेशभेदे कथं प्रसंगः। वक्ष्यत्यस्योत्तरं अर्थस्याविकृतत्वादिति। तदिहाप्य
र्थो विकृतः। तथाहि। सर्वाणि तावदंगानि प्रधानानि चाध्वर्युकर्तृकाणि प्रतिप्रस्थातृकर्तृकाणि चोत्तरवैहारिका
णि दक्षिणवैहारिकाणि च यजमानासन्येव स्वाहवाप्पादयति। ततश्चोत्तरवैहारिकप्रधानोद्देशेनोत्तरस्मि
न्विहारेऽध्वर्युणा कृते रंगे यजमानात्मनि स्वाहवै बाधितेषु तदेकार्थसमवायलब्धसामर्थ्यो ह्याग्नीध्रं मारुती
यागात्स्य पूर्वं दक्षिणवैहारिकमपि प्रतिप्रस्थातृकर्तृकमपि स्वकार्यं जनयतीति कृतमस्य स्वांगैः पृथ
गनुष्ठितेः। अत्रोच्यते। तत्रैन्यस्य समारब्धे यत्रान्यस्याविधिः श्रुतः। तत्र प्रसंगो न तत्र युगपत्सर्वचोदनात्॥
यत्र हि प्रधाने चाद्यमानेऽन्यान्यंगानि प्रक्रान्तापरिसमाप्तान्यालोच्यन्ते तत्र लाघवात्सयोगविधिरेवयु
(ताका) लाघवमन्यथा नावकार्यपरतयाऽनादृत्यान्यदीयमेव तंत्रमुपजीवन्न स्वीयं तंत्रं प्रयुक्ते। इह पुनर्नैवा
दुप६ नामपि यागानां युगपच्चोदना घुगपत्क्रमोवसानं च। तेन सर्वेपि तेन्योन्यानपेक्षाः स्वांगान्यात्मसमानदेश
कालकर्तृकाणि प्रयुञ्जते तेन मारुत्याः स्वांगेषु दक्षिणविहारे प्रतिप्रस्थात्रा कर्तव्यानीति गम्यमानेषु क
र्यं तदनादरेणान्योपजीवनं। तदुपजीवने हि पदस्य स्वांगैः समानदेशकालकर्तृत्वं चोदनावगतं तल्लोपे
न वैगुण्यापादामिक्षायागो न फलायालं। तस्मादुभयत्रांगानामावृत्तिः॥८॥ कर्तृभेदस्तत्र्येति चेत्॥ कर्तृच्छि
दानीं तन्त्रावापो विधिस्ते ते। तत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोरेव वचनाद्द्विविहारद्वये व्यवस्थितो। ब्रह्मा होताग्नीध्र
स्व किं विहारयोर्भेदेनोत तंत्रमिति। तत्र देशभेदेन प्रयोगयोर्भिन्नत्वात्प्रयोगांगभूतानां कर्तृणामपि भेदः स्यात्॥

कथं विहारद्वयेपि त्रिकमेव कार्य सिद्धिरित्यत आह दर्शितिमिति अप्राताव दक्षिण विहारस्य दक्षिणाग्नय एव स्थितः सन् उत्तरस्याप्यविहारस्य दक्षिणतो
न स्थितः एवं भवति तत एव चो भय अपि कृतारूत प्रसवेक्षण मनुज्ञाव चनं च शक्नोति कर्तुं । तथा तत्वे च पादिति वाक्ये दु मंत्रने दक्षिणो स्वर्दूव
हिर्वेदीति न द्वा स्य मेदस्य याघपि देश विशेषोल × पु ४ × क्ष्य ते तथा पुर्ण मनर्वेदी भिन्न आसीर्दिरशलस एवाक्ति एवा क्षी । तरा च तत्र गा
नेवै । अस त्य पि भेदे तै रेवो भय त्रापि कार्यासिद्धिः । दर्शिता च कार्यसिद्धिर्नोष्ये । क्वचनैव वचोमासस्यानां
पंच विंशत्र इति । विहारद्वयाभिप्रायं हीदं पंचविंशग्वचनं । न ह्येकैकस्मिन्विहारे पंच संति । वचनादेवे ध
र्युप्रतिप्रस्थाकोर्विहारद्वये व्यवस्थितत्वात् । तस्मात्तंत्रं ब्रह्मादयः ।९। पूर्वकाग्नित्वादपरेषु तंत्रं स्यात् । ये
पुनरग्निकाः पत्नीसंयाजादयस्ते तंत्रमावापो वेति संदेहे पौर्वाग्निवद्देशभेदाभावात्तंत्रत्वं । असत्य
पि देशभेदे कर्तृभेदाद्भेदः प्रतिप्रस्थातृकृता हि मारुत्याः पुरोडाशं कुर्वंति । अध्वर्युकर्तृकाः स्वितरेषां । तस्मा
द्भेदः ।१०॥ पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे प्राजापत्यानां कर्मोत्सर्गः श्रुतिसामान्यादारण्यवत्तस्माद्ब्रह्मसा
म्निचोदनाप्यर्थकं स्यात् ॥ वाजपेये प्राजापत्यान्पशून्पर्यग्निकृत्य श्रूयते तान्पर्यग्निकृतानुत्सृजति ब्रह्म
साम्न्यालभत इति । किमुत्सृजतीति कर्मशेषप्रतिषेधः आलभत इति कर्मांतरविधिः उतोत्सृजतीत्यनु
वादः आलभत इत्युत्कर्षविधिः तत्र तान्पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजतीति वचनं दंतां गरीति विधानात्तथै
व च प्राजापत्यानां नैराकांक्ष्यात् चोदकेनांगांतर ग्रहणं । अतः पर्यग्निकरणांताः प्राजापत्याः । ब्रह्म
साम्न्यालभत इत्याज्येन शेषमिति वत्कर्मांतरमिति मन्वानस्योत्तरं । नान्यकर्मविधिर्युक्तो नेकादृष्टप्रक
ल्पनात् । वाक्यान्ते दृष्टसंगाच्च तस्मादुत्कर्षचोदना । पर्यग्निकरणानंतरं प्राप्तस्यालंभस्य ब्रह्मसामका
ल उत्कर्षमात्रं विधीयते । तद्विधौ च प्राप्तः पर्यग्निकरणांते व्यापारोपरम इति तदनुवादमात्रमुत्सृजतिः ।
तो चोदितदेशोत्स्कृतो भवतीति तान × न ४ पा आग्नीध्रोपियस्मिन्याग आश्रवणं करोति तदीय उत्करोपलक्षितः पर
कीयो वेति विशेषाभावादौत्तरवेहारिको त्करः [illegible] दितमेव करोति ११

अदृष्टार्थत्वं पौर्णमास्यां दृष्टार्थत्वमेकस्य युक्तमिति। अतः कर्मप्रयोगे ब्रह्मवरणे व्यभिचाराददृष्टार्थत्वहेतुत्वायोगात् प्रवृत्तिविषयत्व
मेव तु याज्यावरणे उक्तायसत्त्वेऽप्य दृष्टार्थत्वहेतुर्ब्रह्मवरणं तु तदभावाददृष्टार्थमिति पूर्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति। सिद्धान्तमाह
प्रवृत्तेति। ननु प्रवृत्तिविषयमपि दक्षिणादानं दृष्टार्थमित्याशंक्य वैषम्यमाह दाक्षिण्येति। वरणस्य तु लौकिकत्वाविनः प्रवर्त्तिहेतु
त्वादर्शनाददृष्टार्थत्वे वैसादृश्यमित्याह नालिति। ब्रह्मवरणस्य तु प्रवृत्तिविषयत्वमुक्तं दूषयितुं प्रतिजानाति तावदिति। तदर्थमथ चे
ति। पूर्वपक्षोक्तं पौर्णमास्यां तावद् दृष्टार्थत्वमनुजानाति पौर्णेति। तत्तस्मिन्नेकस्मिन्नेव विधौ वैरूप्यापत्तेरमावास्यायामपि दृष्टार्थ
त्वमेवेति यदाक्षिप्तं पूर्वपक्षिणा सोऽदप्यपि शब्देनानुजानन् पूर्वमुपक्रमपरे पक्षे क्रियत इति तन्निरस्यति अमेति। पूर्वेद्युः करपकृष्टे
न वेदिकरणेन स्यांगफलत्वाविशेषाद् ब्रह्मकर्त्तृकानुमतिरिव ब्रह्मवरणमप्यपकृष्यत इत्यर्थः। प्रसवानुमतिदानाद्दृष्टार्थत्व
मेवापकर्षहेतुर्न तदन्नापकर्षन्यायइत्याह लिंगादिति। न चापरे पक्षे क्रियमाणं प्रणीताप्रणयनकाले ननुष्ठानात्क्रमबाधो
दोषः पंचमेऽनार्थक्रमेण पाठक्रमबाधोक्तेः यदि तु प्रणीताप्रणयनकालो नक्रमइत्युच्यते नैतत्तापि न दोष इत्यत आह अनपायो हि का
लस्य लक्षणं हि पुरोडाशो इतीदा ध्यामिकन्यायेन प्रणीताप्रणयनकाले काळोपलक्षणत्वादपकर्षेऽप्युपलक्षणस्यान्यायानेन
रकाले प्रयोजनेति। नन्वेवं हि तद्वरणस्यापि लिंगावगमान्नत्वर्थत्वबलाद्दार्थक्रमेण पाठक्रमं बाधित्वा सर्वदानुष्ठानादप्र
वृत्तिविषयत्वं ब्रह्मवरणवत्स्यादित्याशंक्याह नचेति। सर्वदानपकर्षे अप्रवृत्तमेतेन वचनं निर्विषयं स्यात्। प्रणीताप्रणयन
कालस्य पौर्णमास्यां सावकाशत्वादिति नैषम्यं। इदं चैवमस्यान्तरस्याप्युपलक्षणं। ब्रह्मवरणं पौर्णमास्यां दृष्टार्थत्वेनावधा ६
रितं नैवं होतृवरणं क्वचिदिति॥ ॥ बर्हिः साधारण्यं तावद्दित्यं तज्ज्ञानास्तीर्णस्य न संभवतीति स्तरणाद्बर्हिस्तावदुक्तमयवादि
सिद्धत्याह तदेवेति। नन्वेवं तर्हि मंत्रस्यापि लिंगा[illegible] निर्विवादमिति स्तरणार्थ[illegible]वादिति सिद्धः पूर्वपक्षः कोपयुक्तदया
संदेहायोगइत्यत आह तदेति। स्तरणं बर्हिः स्पर्शे तत्त्व स्तरणदाया मंत्रो बर्हिः संस्कारकउत स्तरणं वेदिसंस्कारक त

द्वारा मंत्रोपि वेदिसंस्कारक इति संशयो योत्र प्रसंगसंशय इत्याशयः। पूर्ववादी। तां बर्हिः स्तृणामीति स्वार्थवादके शाख
पथे वाक्ये द्वितीयाश्रुत्या स्तरणस्य बर्हिः संस्कारकत्वावगमो मंत्रस्य च हेव बर्हिः त्वा त्वां ऊर्णाम्रदसं मृदुं स्तृणा
मि स्तरणे न संस्करोमीति स्तरणगुणकबर्हिः प्रकाशन लिंगात्स्तरणद्वारा बर्हिः ष्येवातिशयजनकत्वात्स्तरणोदृत्ता
वपि बर्हिषि संस्कारत्वं पूर्वन्यायेन नात्र संनि मंत्रस्येत्याशयः। स्यादिति बर्हिर्षो वेदिं स्तृणामीति ततीयाश्रुतेः तस्या
र्थत्वात्संभवाद्बर्हिः स्तृणातीति द्वितीयायाः स्तवन्नीप्सितकर्मार्थतायाः अपि संभवान्मंत्रस्य च हेवेदे त्वा त्वां ऊर्णा
म्रदसं मृदुं स्तृणामीति स्तरणगुणकवेदिप्रकाशन लिंगोपपत्तेः स्तरणद्वारा वेद्यामेवातिशयजनकत्वात्स्वा
र्थेन स्तरणवन्मंत्रोप्यावर्तते तद्वर्त्ते इत्याशयः। पूर्वपक्षमुक्त्वा बर्हिरर्थत्वं स्तरणस्य तद्गुणकबर्हिः प्रकाशकत्वं च
8 मंत्रस्याभ्युपेत्यापि सिद्धांतसिद्धिमाह तत्र वेदिर्वेद्यर्थं तत्स्तरणे वेदिं बर्हिः रूपायां तु मितृ हविरर्थं स्यात्तत्वा बर्हि
2 रर्थं तु सदेकान्तरितं बर्हिषि पिहत्वेत्यासादयतीति हविरर्थत्वाद्बर्हिषः इत्यर्थः। ननु बर्हिरर्थत्वे स्तरणस्य तद्वारेत्तो
वपि कथं मंत्रावृत्तिः आतिथ्याकालीनमंत्रेण स्तरणांगमंत्रेणैव बर्हिर्गतातिशयजननादिसत आह उभय
थेति। न मंत्रेण साक्षाद्बर्हिष्यतिशयो जन्यते किं तु स्तरणेन बर्हिष्यतिशये जन्यमाने मंत्र इति कर्त्तव्यतेति पुनः
स्तरणेन बर्हिष्यतिशयाधानं नानिति कर्त्तव्यताकेन संभवतीति मंत्रस्याप्यावृत्तिरित्यर्थः॥ ॥ किमवघातमा
त्रार्थोपि तीपत्न्यवहंतीति वाक्यात्तन्मात्रनिमित्ताच हविष्कृत्समाख्यातु तत्समाख्यया पाकार्थोपि पत्नी पत्न्यवहंती त्ववयुत्या
तु वाद इति संशयो येन किमवघातमात्रार्थमाह्वानं उत पाकार्थमपीति संशयोयंसः प्रसंगसंशयः स्पष्टत्वान्नोक्तः।
तथा तृतीये तथाह्वानमपीति चेदित्र निर्जीवलीकर्ज का तपपावर्जित कालएव सहायाह्वानमर्थप्राप्तमिसक्तेः

च सा: त्रिवर्षा गाव: अप्रवीता अप्रसूता: पश्चिरल्पत नाविसमरः कृष्णाइत्यत्रापि मारुतानि तिविषसिणतस्य उपाकृतौ तु सस्य चातुर्थग: ग्रो
तानू आमर्मर्दा कुस्यतदने तरं तरा गा: आलभेतेइस र्ध तत्र आलेभे तेइत्याड: प्राश्नोस्य आस्तर्या [illegible]
योगे प्रोक्षितानि द्वितीयादितरान् पुस्प र्न प्रो स्रजं तीसन्वेय: स × नी १ × वसरे वैशाख्यामेव राजीवा राजीव गर्भा: अत्रापि मारुतीरिस

एवमत्यं तल्लाघवल्ला ज्ञान्न कर्मांतर वाक्य भेदाभ्युपगमो युक्त:। तस्मात्पर्यग्निकरणांतमंगकांडं सद्रू
देवकर्तव्यं नमाध्यं द्विने पुनरावर्तनीयं पशवस्त्वन्य उपादातव्या:॥११॥ पंचशारदीयास्तथेतिचेत
अस्ति पंचशारदीयो नामाहीन: पंचाहस्तत्र श्रूयते वैशाख्याममावास्यायां सप्तदश मारुतीस्त्रिवत्सा
अप्रवीता उपाकरोति। सप्तदश पृश्नीनुक्षणस्तान्पर्यग्निकृतान्प्रोक्षितानि तराआलभेते पेतरानुत्सृ
जंति तत: संवत्सरे राजीवा आनयंति तांश्चैवोक्षणस्तान्पर्यग्नि कृतानित्यादि हर्वदेव तृतीये चतुर्थे
च संवत्सरे स्त्री पशु यागानां सामस्त्येनानुष्ठानं उक्षणां च पर्यग्निकृतानामुत्सर्गमुक्त्वा तत्र श्रूयते।
पंचमेवर्षे दीक्षित एतानुक्षण: स्त्रीस्त्रीनन्चहमालभंते पंचोत्तमेहनीति। तत्रोक्षसु संशय:। किंयए
व प्रथमे संवत्सरे पर्यग्निकृता उक्षाण उत्सृष्टा [illegible] स्तेषामेव द्वितीयादिषु संवत्सरेषु पर्यग्निकरणं
पंचमे वत्सरे तेषामेव पंच सु सुत्यासु त्रीस्त्रीनित्येवमालंभ: प्राजापत्यानामिव उत प्रथमे वर्षे उपा
कृतानां पर्यग्निकरणांतांगमिति विधानेन तत्रैव समाप्तिरारणवत् द्वितीयादिषु अन्ये न्य उक्षाण: पं
चमे वर्षे सुत्यासु अन्येषामुक्षणामालंभ इति। तत्र त्रीस्त्रीनित्यनेन ब्रह्म सामालंभ वाक्यवत्तेषामेव
लंभो लक्षमात्र विधौ लाघवं। वचनात्पर्यग्निकृतानामपि तेषां पुन: पर्यग्निकरणं क्रियते। उत्सर्गेव

चतुर्थवर्षेषु प्रतिवर्षं सप्तदशयागां तराण्यपूर्वांतराणि च। नी १

अप्रसूता: ४
आरभ्य
[illegible]: ५

चनास्ति चालंभो लकर्षाद्वि [illegible] कृतवतो
प्राप्तस्योत्सर्गस्यानुवाद इति प्राप्ते ब्रूमः। स्यादेवं यदि त्रीस्त्री नित्यनेनालंभो लकर्षः शक्यो विधातुंन
त्वेवमस्ति। गुणवाक्यत्वेसति त्रीस्त्रो निति चान्वहमिति चानेकार्थ विधाने वाक्यभेदापत्तेः। तथा पंचेति
चोत्तमेहनीति चार्थभेदो दर्शयितव्यः। तस्मादिदं तावत्संख्याकाल विशिष्टापूर्व विधानं एवं चाविहि
ते सत्यालंभोत्कर्षेप्राजापत्यन्यायासंभवात्तदंतागरीति विधानेनारण्यन्यायेन प्रथमस्य बोपक्रांतानां
मुख्यायागानां त्रिवत्सानामिव तन्त्रैवसमाप्ति र्द्वितीयादि षु पिवर्षे ष्वन्यएवत्रीपशुयागाः पुं पशुया
गास्युः एवं प्रतिसंवत्सरं देवतानुषंगेणचतुस्त्रिंशत्क्रमीणि पंचमेवान्ये षामेवोक्षणामालंभः॥१२॥
दशपेयेक्रयप्रतिकर्षात्प्रतिकर्षस्ततःप्राचां तस्मात्समानतंत्रं स्यात्॥ राजसूयेभिषेचनीयोनाम सोमयागः ततः संस्रपाद्यवीषितः पुनर्दशपेयः सोमयागः। तावि मावभिषेचनीयदशपेयौ समानतंत्रौ भिन्नतंत्रौ
वेति संदेहे सहस्तोमं क्रीणात्यभिषेचनीयस्य दशपेयस्य चेति। वचनादभिषेचनीयसोमक्रयकाले दशपेयक्रयः प्रतिकृष्यमाणः प्राचोपि पदार्थान्प्रतिकर्षति तदंतमपकर्षेत्स्यादिति न्यायात्। तस्मात्सहोपक्रमितव्यावभिषेचनीयदशपेयौ यथोपक्रमं वसमापयितव्यावितिसमानतंत्रौ। नेवं
उपसंवादस्माज्जमिहक्रीणातिनोच्यतेन त्वगभूतः क्रयः। क्रीणातेर्नमुख्यावाच्यः। मूल्यंदत्वापरकी

प्रतिकृष्यते। सच ३ ग्रा४ नचसौ

राम ६

यस्य स्वीकरणं क्रयः। न चोपसंवादस्यैवंरूपत्वमस्ति। यद्यप्येवं तथापि गोणपारत्यात स्यैवेदं साहित्य
मुच्यते वचनांतरानुगुणपात्। दशापेये हि श्रूयते स चो दीक्षयति सद्यः सोमं क्रीणातीति। तथा प्रि षव
नीये वभ्रथदर्शनमत्यंतानुपपन्नमेकतंत्रत्वे स्यात्। तस्माद् गभ्रूतक्रयापकर्षाभावान्न तदंतापकर्ष
इति न सहोपक्रमत्वं। कालन्त्रे दानुसिन्नोपक्रमावेव संतौ छिन्नतंत्रावेवैतौ ॥१३॥ निष्कासस्यावभृथे
तदेकदेशलात्स्रुवस्यदानविप्रकर्षः स्यात्। वरुणप्रघासेषु वारुण्या मिक्षा मारुत्या मिक्षेति श्र
तौ। तत्र पुनः श्रूयते वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यंतीति। तत्र संशयः। किं प्रधानस्यामिक्षा
यागस्यायं प्रचारविप्रकर्षः पशोरिव वपाहृदयादिभिः प्रातःसवनतृतीयसवनयोरुत निष्कासद्रव्या
[illegible] भृथधर्मकं कर्मांतरं विधीयत इति X संश
कमव [illegible]
यं प्रतिपत्तिः। अथामिक्षा निष्का X ति। नत्र कृत्स्नस्यामिक्षाद्रव्यस्य प्रकृतयागशेषत्वात्तदेकदेशेन
प्रतिपत्तिः। अथामिक्षा निष्का X ति। नत्र कृत्स्नस्यामिक्षाद्रव्यस्य प्रकृतयागशेषत्वात्तदेकदेशेन
स्याएवदेवतायै वरुणाय दीयमानेन कर्मांतरं युक्तं। अवभृथशब्दस्तु देवतासामान्याद् गौणोऽनुवा
दः। अवभृथोऽपि हि वारुणः। न चानुवादे गौणत्वं दोषः। सिद्धांते तु तद्धर्मकं कर्मांतरविधौ विधावेव गौ
णत्वं स्यात्तच्चायुक्तं। तस्मात्स्वैवायमभ्यास इति न स्विष्टकृदादेः पुनः करणं। नैवं। अवभृथशब्द
नर्थक्यात्। न चार्थवत्वे संभवत्यानर्थक्यं युक्तं। तस्मादवभृथधर्मकं कर्मांतरविधानं। न तु प्रयाजशेषा

ननु गुणविभक्तिप्रधानविभक्तिभ्यामुपयोगद्रव्यसंस्कारगरीयस्त्वेऽवधारणस्यापि प्रयाजशेषप्रतिपत्तितानस्या
दित्याशंक्य वैषम्यमाह न चेति। तत्र त्वसिद्धान्ते दृष्टार्थत्वाद्गाम्भीर्यं इह तु न त्वास्तीत्यर्थः॥११

निधारणवदाविक्षाशेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं। सत्यं कर्मान्तरं न तु प्रतिपत्तिः। अवभृथशब्दविरोधात्। अ
वभृथे हि द्रव्यं गुणः। कर्म प्रधानं। ततः इह तु विपर्ययात्तद्भावानुपपत्तिः। तेन यस्यैवावभृथश
ब्दस्य प्रसादात् कर्मान्तरमाश्रितं तेनैव प्रतिपत्त्यर्थतानिराकरणेनार्थकर्मता सिध्यति। वचनाच्चा
न्यदीयस्यापि द्रव्यस्यैकदेशोऽन्यत्र विनियुज्यमानो न दुष्यति॥१४॥ उदयनीये च तद्वत्। ज्योतिष्टो
मे प्रायणीयश्चरुरुदयनीयश्च। तत्राम्नायते प्रायणीयस्य निष्कासे उदयनीयमनु निर्वपतीति। तत्र
संशयः। किं प्रायणीयनिष्कासद्रव्यकमुदयनीयधर्मकं कर्मान्तरं विधीयते किं वा प्रायणीयनिष्का
सस्योदयनीयनिर्वापसंयोगः प्रतिपत्तिः। उत प्रायणीयनिष्कासे निर्वापे उदयनीयस्य संस्कार इ
ति। पूर्ववत्तद्धर्मकं कर्मविधिः। मुख्यस्यैव तूदयनीयस्येह प्रकृतत्वान्न प्रकरणान्तरन्यायेन तद्धर्मकं
कर्मविधिः। तस्मात्प्रायणीयनिष्कासस्य कृतार्थस्येयं प्रतिपत्तिरुदयनीयनिर्वापसंयोगः। नै
तदेवं। निष्कासस्य हि सतः सम्पा गुणत्वान्नावकाश्यते। द्वितीयया प्रधानत्वमितरस्य स्फुटं कृतं। उदय
नीयहविश्च निरूप्यमाणं नाव्युपयोगित्वात्सुतरां संस्कारार्हं। न च निष्कासस्य प्रयाजशेषवदुदय
नीयसंयोगात् किंचिद्दृष्टमस्ति। तस्माच्छ्रुत्यानुगुण्यादुदयनीयहविःसंस्कारार्थं प्रायणीयनिष्कासे
निर्वापः॥१५॥ ॥इति शास्त्रदीपिकायामेकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥अङ्गानां मुख्यकाल

10/1

तत्र ६ नद्द

एका० २०

क६

नित्यसौ संकल्प्यः प्रयोगांगभूतः निमित्तानां कामानां च तत्प्रयुक्तकर्मप्रयोगविधीनां तदा प्रवृत्तेः । सर्वकर्मसाधारणत्वाच्च नायं दर्शपूर्णमासारंभ
प्रतिज्ञात्वेन व्यपदेष्टुं यदि चैवंविधमध्यवसायमंगीकृत्यारंभणीयासकृदनुष्ठीयेत ततोऽस्य प्रकृतिविकृतिसाधारणत्वाद्विकृतिषु न स्याद्
यथाकृतं चेद्व्यास्यात् तत्र द्वादशाधिकरणविरोधः । किं च । यद्यपि नित्याः प्रयोगा निश्चितयावज्जीवसंकल्प्येरन् काम्यास्तु कामोत्पत्तेरनिश्च
यात्तत्कथं चित्संकल्पिता इति तेषु प्रतिप्रयोगं स्यादित्याशयः । यावज्जीविके प्रयोगपक्षे तु चतुर्थोऽध्यवसायो गं स्यात् सतु प्रयोगो या
वज्जीवाधिकरणे निरस्त इत्युक्तं न हीत्यनेन । ननु दर्शपूर्णमासनिमित्तानां यावज्जीविकानां नित्यत्वात्तन्निमित्तकाः प्रयोगा अपि क
र्तव्यतया निश्चिता इति तद्विषयोऽध्यवसायः साधारणः संभवत्येवेत्यत आह यद्यपीति । यथाहि पुत्रोत्तरजन्मभाविषयत्वान्न वेत्ति निश्चि
तं एवं भाविपर्यवसानं जीवनमप्यनिश्चितं मरणसंभवादित्यर्थः ॥ अतो यदि निरूढ्यन्ते पूर्वपक्षो न निराकृतः स्यादित्याह तस्मादिति । भा
ष्यकृन्मतेनाधिकरणमारचयति तस्मादिति । तन्मते तु न पूर्ववत् मुख्यसंशयः तत्र मा वृत्तिर्वर्तिसकृत्त्वरूपसिद्धांतकोटितोऽपि
सर्वोद्देशेन सकृदनुष्ठानात्मकतन्त्राभावात्तथा मुख्यसंशयहेतुसंशयोऽपि न पूर्ववत् किमियं प्रयाजवत्साक्षाद्दर्शपूर्णमासांगं
उतारंभद्वारेति किं तु सकृदावृत्तिमात्रविषयो मुख्यसंशयः तद्धेतुसंशयश्च आरंभद्वारत्वमंगीकृत्य किमारंभशब्दो दर्शपू
र्णमासाद्युपपदार्थमग्न्यन्वाधानाख्यमभिधत्ते तत एव तदंगं उत दर्शपूर्णमासयोर्यदुपक्रमं पूर्वस्य पुरुषस्याद्यप्रवर्त्तनं
तद्वाच्यारंभशब्दः तत एवं तत्कुर्वतः पुंसो गंतृत्वाहु किमिति । अग्न्यन्वाधानग्रहणं ततोऽपि प्रथमस्य प्रणयनस्योपल
क्षणं अत्र यद्यपि पुरुषसंस्कारकत्वाभावेऽपि सिद्धांतः स्थितस्तथैव तथापि उपसर्जनतयोक्तस्यारंभस्य मा भूत्त्वेनान्वयायो
गात्तदुपसर्जनकः पुमानेव भाव्यो भवतीति परमार्थिकसिद्धांतविवक्षया पुरुषांगतोक्ता । ननूक्तमुपसर्जनतयोक्तस्या
न्वाधानाख्यारंभस्य भाव्यत्वेनान्वयः पूर्वपक्ष्यतदाशंकामपनुदन् पूर्वपक्षमाह तत्रेति । अप्रवृत्तस्य कर्तुरभिसाधयपदव्याख्या
॥ यद्यपि शानचा कर्तोक्तस्तथापि तादर्थ्ये फलकल्पना [illegible] तदाप्यारंभशब्दोऽन्वाधानप्रयोगात्तद्वाचीति तद
गं पुरुषवचनस्त्वनुवादः तदंगं हि तत्कर्त्री क्रियते नान्येनेति । अन्वाधाने च प्रतिप्रयोगं स्थितं स्यादंगमारंभणीयाम
भ्यावर्तयतीत्यर्थः ॥ ॥

सिद्धांतमाहनेति· यथाहितिः प्रथमामन्वाहेति प्रथमादिशब्दस्य च्छान्नवाचीत प्रयोगादनुक्रमचिलक्षण यावर्त्तते स्वमारंभशब्दो प्या
द्यप्रवृत्तिवाची· तद्विषयत्वात्तु अन्वाधानादावाद्यपदार्थे लक्षण यावर्त्तते· अन्वाधानवाचित्वेष्व्यग्निहोत्रज्योतिष्टोमादे
न राद्यपदार्थे प्रयुज्येत दर्शितश्च ज्योतिष्टोमप्रथमपदार्थस्य तदीक्षणीयायामारंभशब्द प्रयोगो दर्शमादेवताश्चैव यद्वा चार
भ्यतइति दीक्षणीयावाक्यशेषोः स्येवेष्ठ्लोके व्याचष्टे प्रथमेति· एवं दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तस्य कर्तुराद्ये प्रवर्त्तनमारंभइस्कोले
तादर्थ्यं विसति तस्यैक चादारंभणीयानाइतिसिद्धावपि उपसर्जनत्वात्तादर्थ्यं न संभवतीत्याशयेन द्वितीयश्लोकाद्यार्थे
व्याचष्टे दर्शेति· न च कर्तृसंस्कारकत्वोत्त्यारंभांगतानास्तीति भ्रमितव्यं साध्यारंभविशिष्टं हि पाव्यं रची कुर्वंता धिधि
नैव विधेयस्य स्वर्गाद्यर्थत्वमिवारंभार्थत्वेनाक्षिप्यते· किमुत यदा लिङ्गस्यैव तादर्थ्यं· इयांस्तु विशेषः आरंभणीयारंभकर्तुः
भोग्युपयोगस्य सं[redacted]स्कारिकेति केचिंगत्वेनारंभांगत्वं निर्वाह्यते· स्वर्गकामस्य तु भोग्युपयोगत्वाभावात्तत्संस्कारको
यागइति विपरीतं भवति स्वर्गांगतया पुरुषांगत्वानिर्वाहः इत्येवं द्वितीयश्लोको कोत्तरार्द्धं व्याचष्टे आरंभेति· आरंभांगत्वं श्रो
तं वदत्पुरुषांगत्वं न श्रौतं आरंभस्य समानपदे षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाश्रुतीनामभावादिति सूचितं· न चारंभस्य स्वरूपार्थत्ता
संभवति विनापि तयारंभस्वरूपप्रसिद्धेः तेनारभ्यमाणपूर्वसाधनत्वेन रूपेणारंभांगमिष्टं तेन पुरुषार्थत्वेपि न फल
10 कल्पनेत्याह अतइति· भवत्वेवमारंभांगं पुरुषांगं च प्रकृते तु किमायातमत आह न चेति· सोमेन यक्ष्यमाणइति वद्व
व्यर्थे विहितत्वाद्भाविषय दारंभकर्तृसंस्कारकत्वावगमाच्चारंभात्सर्वकार्येति प्रयोगबहिर्भूतत्वं सर्वप्रयोगार्थं
2 प्रयोगपृथगर्थे सकृदेव कर्त्तव्यत्वसर्थः ननु यद्यपि लिङ्गबलादियं कृत्स्नप्रयोगात्प्रागेव कार्या तथापि तदंगत्वाद्यस्मिन्प्रवर्ति
प्रधानं क्रियते तस्मिन्नेव कार्या· प्रधानकालत्वादंगानां तच्च तत्कालस्यैव प्रयोगस्योपकुर्यात् नान्येषां वैरोषग्रहणा
त्· अतः प्रयोगांतरेष्वपि पुनः कर्त्तव्या· यदि [illegible] नान्यमुपकरोतीति तेनास्यापि पुनः कार्यास्यात्

तत्र द्वादशाधिकरणविरोधस्याशयेन शंकते नन्विति· समाधत्ते सकृदिति· दर्शपूर्णमासशब्दश्रवणाद्दर्शपूर्ण १०

त्वाद्वचनादन्यकालत्वं। प्रधानस्य समदेशत्वं प्रधानकालत्वं चांगानामुक्तं। यत्र चाङ्गत्यांगस्य भिन्नदे
शकालत्वं वचनेनैवोक्तं तत्र तथा भवतीति सुहृद्भूत्वोक्तवान्नात्र निराकार्यमस्ति॥१॥ द्रव्यस्याकर्म
कालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः स्यात्स्वकालत्वात्॥ वसंते ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेत्यनारभ्याधीतमप्या
धानमग्निहोत्रादीनामंगमिति कृत्वा चिंत्यते। किमंगं सदाधानं प्रतिकर्म प्रति प्रयोगं च भेदेन कर्तव्यमुत
सर्वकर्मणां सर्वप्रयोगाणां च तंत्रेणेति। तत्र प्रयाजादिवदंगत्वाद्वृत्तिः स्यादिति प्राप्ते उच्यते। आनंतर्याद्वि दा५
शेषस्य [illegible] गृह्यते तेनानंतं न्ना। स्वकालत्वाच्च तंत्रत्वं विशेषाग्रहणाद्भवेत्। आनंतर्याद्विशेष
स्येत्याधानसमयस्य सो। न ह्यादेः कर्मणः प्रारंभे मध्ये वा प्रयुज्यते येन तदपवर्गे पवृज्येत। वाचनिको ह्यस्य
वसंतादिः स्वकालः। तेन तंत्रे व्यवस्थितं सर्वेषामुपकरोति। त्वगृह्यमाणविशेषत्वात्तंत्रं। यदाधाने कृते न तरं
किंचित्कर्मापतति तत्तदर्थमित्यानंतर्येण विशेषो गृह्यत इति चेत्। नायमाधानसमयेऽस्ति विशेषः। तदा
ह्येवमग्निसंधायास्ता वाधत्ते यदेव किंचिन्निमित्तवशात्कामवशाद्वा कर्तव्यं कर्मोपस्थाप्यते तदर्थमाधा
स्यग्नीनिति। ननु कंचिदेव कर्मविशेषमभिसंधायाधानं। एवमनभिसंहितकर्मविशेषेण सर्वोद्देशे
नाधाने कृते यद्यपि किंचित्कारणवशात्प्रथमं कर्मापतति तथापि न तादर्थ्यमेव भवति। प्रथमावस्था
यामेव सर्वार्थत्वावधारणात्। तस्मात्तंत्रं॥२॥ यूपपश्वाकर्मकालत्वात्॥ ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशौ

वुपदिष्टो यूपः सवनीयानुबंध्ययोस्त्वतिदिष्टः स किं त्रयाणामपि पशूनां तंत्रमुत प्रतिपशु भे-
देन यूप इति। तदर्थमिदं विचार्यते दीक्षासु यूपं छिनत्तीति किमग्नीषोमीययूपस्यापकर्ष उत
यूपा॰३ सर्वेषामिति। तत्र यथैवाध्वरकल्यायामाग्नेयस्यैवापकर्षणं। निर्वापस्य तथा यूपोप्याग्नेय एवाप-
कृष्यते। अग्नीषोमीयसंस्थायामतो सावपकृष्यते। छेदेन सवनीयादौ स्वकाले यूपसंग्रहः।
नैतदस्य विशेषेण सर्वयूपापकर्षणात्। न चेहाध्वरकल्यावद्युक्तमाग्नेयापकर्षणं। प्रधानका-
लबाधोत्र तथैवाप्राप्तचोदना। आग्नेयापकर्षणेप्यस्ति तस्मात्सर्वापकर्षणं। अध्वरकल्यायां हि प्र- २६
थमनिर्वापापकर्षे सति प्रधानकालाबाधो नियमविधानं च लभ्यत इति तस्यापकर्षः समाश्रितः।
अत्र त्वग्नीषोमीययूपापकर्षेप्यस्ति प्रधानकालबाधोप्राप्तविधिश्च। तस्मादविशेषात्सर्वयू-
पापकर्षे सत्यकर्मकोत्कर्षादग्रेसमाणाविशेषो यूपः सर्वेषां तंत्रं॥३॥ संस्कारास्त्वावर्तेरन्नर्थका-
लत्वात्॥ यूपस्य तंत्रत्वे तत्संस्काराणां तक्षणजोषणप्रोक्षणादीनां तंत्रत्वमावृत्तिर्वेति संदेहे छेद-
नमात्रस्यापकर्षविधानाज्जोषणादीनां चाग्नीषोमीयकालानां तदपवर्गे पवर्गात्सवनीयादौ पुनः ११
प्रयोग इति प्राप्ते ब्रूमः। तेषामप्यपकर्षः। दीक्षासु यूपं छिनत्तीति नायमर्थः यूपं संतं छिनत्तीति यूपस्य
प्रागसिद्धत्वात्। किं तर्हि छेदनेन यूपं कुर्यादिति। न च छेदनमात्रेणासौ कर्तुं शक्यते। न तक्षणादीनामपि यू-

मासारंभांगमियं न प्रयोगांगं दर्शपूर्णमासशब्देन प्रयोगानुक्तेः प्रथमप्रवृत्तिश्चारंभः स चैकस्य क्रतोरेक एव न तु बहु-
वः प्रयोगारंभास्तु भिंनाः न च तदंगमियं प्रयोगास्तु न साक्षाच्चांगं अंगिनः किंतु दर्शपूर्णमासारंभद्वारा तेन दर्शपूर्-
णमासारंभरूपांगग्रहे एव कृतानां सर्वे प्रयोगा अपेक्षंते न स्वारंभोहि कृतानां। अत एव बहिः प्रयोगाः क्रियमाणा यो सौ
दर्शपूर्णमासारंभः यस्मिंनारंभणीया कृता स सर्वप्रयोगसाधारण इति सकृदेव कार्या विकृतिषु तु आरंभभेदाद्
वर्तिंनेत्याशयः॥ ॥तत्रेति। मात्रशब्देनानिर्वापस्य स्व पं तो क्तो। मंत्राधिकरणन्यायेन मंत्रगतानां सर्वेषां पदानां दृष्टार्थत्व-
संभवेनिर्वापस्य प्रकाशनादृष्टार्थतायुक्तेसाशयेन पूर्वपक्षमाह तत्रेति। लक्षणयानामाह सवित्रेति। एवमपि निर्वापस्य ता-
विवाग्निपदेन मस्य साप्रकाशितस्याग्नेः पुनर्लक्षणा तत्रापि चानेकधानयाप्रकाशनस्यादृष्टार्थत्वाविशेषादपरितुष्यप-
क्षांतरमाह अग्निनेति। उत्पत्तिशिष्टेनाग्निना मांत्रवर्णिकस्य वैषम्याद्विकल्पायोगत्वाकांक्षानिरासाय मंत्रवर्णिकेनेति विपरि-
णतानुषंगेणाग्निर्विशेषणीयः सवित्रादिपदानामानर्थक्यस्यादृष्टार्थत्वस्य चापरिहाराय चत्वार इमे मंत्राः त्वा जुष्टं निर्व-
पामीति पदत्रयानुषंगेण देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे त्वा जुष्टं निर्वपामि। अश्विनोर्बाहुभ्यां त्वा जुष्टं निर्वपामि। पूष्णो हस्ता-
भ्यां त्वा जुष्टं निर्वपामि। अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति। एतैर्मंत्रैर्निर्वापेपि कल्पितादेवतायागायेव सोमयष्टणोधिकेद्वा-
ग्याघाः। अत औत्पत्तिकाप्याग्नेयादितद्धितः सवित्रादिपदानर्थक्यादृष्टार्थत्वपरिहारायेव न देवताविधिरित्याशयः। प्रथमे-
व पूर्वपक्षः पारमार्थिक इति द्योतयितुमनुमेव पूर्वपक्षं पूर्वपक्षिणां तेउक्रमेणापि व्युत्क्रमेण प्रथमं दूषयन्सिद्धांतमाह उत्प-
त्ताविति। तद्धितार्थद्रव्यदेवतान्वयविध्यभावे। कल्पकाभावेन यागालाभाद्भूत्यर्थविशेषालाभश्च। चोनिरूपितभावनामा-
त्रविध्यपर्यवसानात्स्वार्थबोधे चापर्यवसितस्याग्नेयादिवाक्यस्य वाक्यांतरेण मंत्रेणान्वयायोगात्तद्धितस्यापि विधायक-
त्वेनवाच्या। तदुक्तमाग्नेयाधिकरणे। अतः [illegible] मांत्रवर्णिकस्य चाग्निनोत्पत्तिशिष्टेन तद्धितविहि-

उभयथा

तेनचैगुणाधिकरणोरूवैषम्यान्नविकल्पइतिभावः। दर्वीकापरितोषदरीसेवावापूर्वपक्षंनिरस्यति·नेति·द्वितीयपूर्वपक्षेवा
क्यभेदापत्तेरपिनानेकमंत्रतायुक्तेत्याहमंत्रेति·अननुषंगेणचससंगतानुषंगोप्यस्मिन्पक्षेनयुक्तोगौणीकर्तुंविशेषत
श्चानेकशब्दविषयइत्याहजुष्टेति·चशब्देनत्वाशब्दोपिसंगृहीतः। ऋग्वाक्यभेदानुषंगाद्युपगमश्चप्रतीतिबाधोपी
त्याहसर्वेश्वत्वेनिरवसरस्यनेकदोषपरिहारायवरंनिर्वापस्तुतेरदृष्टार्थतापि·तृस्तुतस्तोत्रस्यैवनेयंस्तुतिरदृ
ष्टार्थाकिंतुकर्मसमवेतार्थैकपदैकवाक्यत्वादर्थवादस्तुतिवददृष्टार्था·विधिनेवाहि(?)विधेयेमंत्रेणनिर्वापेप्रकाश्य
मवतिसिध्यर्थमपेक्षितायप्ररोचनानयास्तुत्याजन्यते·अनेनैवन्यायेनाग्निर्मूर्द्धेत्यादियाज्यानुवाक्यादावयमग्नि
तिदेवताप्रकाशनेदिवोमर्द्ध(?)इत्यादिस्तुत्यर्थतासिद्धिरित्याशयेनाहतस्मादिति·स्वयंगुणकीर्तनात्मिकास्तुतिरपिगुणिप्रकाश
नपरेतिदृष्टार्थेनाप्रकाशयंतीत्यनेनोक्ता·अर्थवादपदेविधानकालइवैतैःअनुष्ठानकाप्ररोचयितुंयाजप्रशंसातांव
त्तुमिति·तुमुनोरन्वयः॥ ॥कथंसमवेतेत्यग्नोअसमवेतवाच्याग्निशब्दइत्यतआहजुष्टमिति।जुषीप्रीतिसेवनयोरितिस्म
रणात्प्रीत्यार्थनिष्ठाबलाच्चसेवितंद्रव्यंनिर्वापकर्म·केनसेवितमित्यपेक्षायामग्निनेत्यर्थादवगम्यतेनचनिर्वापवेलायाम
ग्निनासेवितमस्तिपुरोडाशावस्थत्वस्यतेनसेवनात्·तेनयद्यस्मिन्कर्मणिसमवेतोग्निस्तथापियथाविधोनिर्वापेस्तु
तस्तथाविधोनसमवेतइतिअयमन्यएवाग्निर्निर्वापस्तुत्यर्थंजोषणकर्त्तात्वेननिर्वापस्तुत्यर्थंप्रसवादिविशेषणसवि
त्रादिवदित्यर्थः·ननुजुष्टशब्दस्यासमवेतत्वाग्निलोपिनतत्कर्तृत्वेनाग्निरन्वेतियेनतथाविधोसमवेतस्यात्संप्रदा
नत्वाच्चुनिर्वापक्रियायैवासावन्वेतीत्यआहतदिति·नैषासंप्रदानचतुर्थी।साहिददातियोगेस्यान्नचनिर्वापवे
लायांदानमस्ति·तस्मात्तादर्थ्यचतुर्थ्येषा [illegible] र्थः अग्न्यर्थंयदर्थात्तेनैवजुष्टंद्रव्यंतन्नि
र्वपामिइति·ततश्चासमवेतस्यनिर्वापस्तुत्यर्थस्यजुष्टस्याविशेषणमग्निरप्यसमवेतःसंप्रदानचतुर्थ्यालेति ११

तत्क्षणाद् अग्नीषोमीयकालतामेवांगीकृत्य द्वितीयव्याख्या भाष्यकृता तामाह अस्तु चेति। यूपोऽयं यत्र यूपत्वं ज निष्पद्यते तेन त्र्काष्ठं इत्यर्थः।

पे १ प्रहरणं विनाशः कल्पो योगाच्छकलात्क्षिप्तप्रहरणापेक्षं प्राथम्यमित्यर्थः ७

पलक्षितत्वात्। तस्माच्छेदनग्रहणमुपलक्षणं। छेदनादि शिर्ष्पं कुर्यात्। तस्मात्तेषामपकर्षात्तं त्रत्वं। अ
स्तु वा छेदनमात्रापकर्षः तावतैव यूपसिद्धेः। तथापि यूपस्तावत्स्वेषामर्थे नैक एवोपात्तस्तद्वारा च सं
स्काराः। ते यद्यप्यग्नीषोमीयकालेनुष्ठीयन्ते तथापि यूपद्वारत्वात्तस्य च साधारणत्वात्तेषामपि साधा
रण्यं। ४। स्वरुस्तंत्रापवर्गः स्यादस्य कालत्वात्॥ यूपस्य स्वरुं करोतीति स्वरुः किमेकयूपानां पशूनां तंत्र
मुत प्रतिपशु भिद्यत इति संदेहे। जनकाले स्योपादानात्तदपवर्गे पवर्गी दंडनां तरेण च शकलोपादानं यः
प्रथमः शकलः स स्वरुरिति चेकस्मिन्प्रहरणे यः प्रथम इति शास्त्रार्थः। तेनैकस्मिन्नपि यूपे प्रहरण ब
हुत्वात्संभवंति बहवः प्रथमशकलाः। नैवं प्रहरणस्यानुपात्तत्वात्। तेन शकलमात्रापेक्षं प्राथम्यमि
त्येकस्मिन्यूपे एक एव प्रथमः शकल इति तंत्रत्वं। यूपच्छेदनकाल एव चास्य व्यामोहनिरसनार्थं नाश
प्रहारपरिहारार्थं चोपादानं कर्त्तव्यमित्यग्रलमाणविशेषत्वादपि तंत्रं। ५। प्रहृतेर्विषाणप्रास
नं धर्मविप्रतिषेधादंते प्रथमे वाहनि विकल्पः स्यात्॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते कृष्णविषाणया कंडूय
त इति। तथा नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीति। द्विरात्रादिष्वहर्गणेषु संदिह्यते।
किं प्रथमेऽह्नि वा कृष्णविषाणाप्रासनमुतान्त्य एवेति। विकल्पः स्यात्। प्रकृतौ हि प्रासनोत्तरकालानांपदा
र्थानां पाणिकंडूयनं धर्मः। सर्वकालानां तु विषाणकंडूयनं। तद्यदि प्रथमेऽहनि प्रास्येत ततउत्तरेष्वह
स्तु प्राकृततन्मधुपोपादानमेवाप्रत्यक्षलततरेवं सर्वं स्वीकारस्य पत्वात्तु द्वितीयेत्यपात्तस्योपादानायोगात्कर्मप्रयासनि
करणं गौणं। द्वयोर्वोपादानशब्दः साधारणः आद्यमपि चद्वितीयेन दुजननेनैवाक्षिप्तः शास्त्रीयमेवेति तस्यैककालत्वापि
तंत्रता हेतुरित्याशयः। चकारः स्वरोरुक्तसर्वतासमुच्चिनोति उपादानं ग्रहणं ७

नन्वेवमपीह निप्रासने पाणिकण्डूयनं कथं वा बाध्येत सामान्यविज्ञानायां यच्छति तां सह विधृतावा वं ८
पाणिकण्डूयनसंभवादित्यत आह नहीति। नियमः कृष्णविषाणाकण्डूयनं
अतः कृष्णविषाणाकण्डूयनस्यावधिः प्राशनं शमिति प्रतिपत्तिविधेरर्थात् सिध्यतीत्यर्थः। अन्येह निप्राशने पाणिकण्डूयनं बाध्यत
स्तु चेदक्षिणनयनात्प्राग्भाविनः पदार्थास्तेषां विषाणकण्डूयनं धर्मो बाध्येत। नहि प्रास्तायाः पु मितीत्याप सा
नरुपादानं संभवति। त्यागात्मकं हि प्रासनं प्रकृतो विहितं। न च पुनरुपादित्समानस्य त्यागबु सिद्धान्तमाह
द्धिर्भवति। तस्माद्बाध्यत एव विषाणकण्डूयनं। अथ पुनरन्त्येऽङ्गिप्रास्यते ततः पूर्वेषु हः सुचे स्यादिति ६
12 दक्षिणानयनात्परस्तात्पदार्थास्तेषां पाणिकण्डूयनं बाध्येत। न ह्यप्रास्ताया तस्यां पाणिकण्डूयनं सं
तामभवति। अदृष्टार्थत्वापादकं अक्रान्तनियमत्यागे शिष्टाचारविरोधाच्च। अतः पक्षद्वयेऽप्यवश्यंभावी केषां
चिद्धर्मबाध इति विकल्पः। स्यादेवं यद्यन्त्येऽह निप्रासने धर्मबाधः स्यात्। न त्वेतदस्ति। पाणिकण्डूय
नं बीधोऽस्यार्थकृतत्वेनाशास्त्रीयत्वात्। तस्माद् दन्त्येऽह निप्रासनं॥ ६॥ वाग्विसर्गो हविष्कृता वीजे कालो मुसला
न्ते देते तथा स्यात्॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रूतं प्रणीताः प्रणेष्यन्वाचं विसृजतीति। हविष्कृतेति च कालोप दानोर्ध्वकालः ६
लक्षणं। हविष्कृदाह्वानकाल इत्यर्थः। तत्र नाना बीजेषु चिन्त्यते। एकशाखिनां तरणादीनां फलीकर
अयमेक: णपर्यन्तानां अनुसमयः इत्युक्तं। तत्र किं प्रथमस्यान्त्यस्य वा बीजस्य हविष्कृताऽऽवाग्विसर्गः किमन्त्यस्ये
पदार्थः। ८ वेति। तत्र प्रथमं विसर्गे सत्युत्तरेषां बीजानां ये हविष्कृत्कालात् प्राचः पदार्था हविरासादनादयस्तेषां राम २
धर्मो बाध्येत। अन्तिमे तु विसर्गे पूर्वबीजानां ये हविष्कृतः प्रत्यंचः परावपनादयस्तेषां धर्मो वाग्वि
सर्गो बाध्येत। न त्वत्र पूर्ववद्वाग्विसर्गस्याशास्त्रार्थत्वं। विसृजतीति वचनात्। तस्मादवश्यं भावि
हविरावपनमुख्ये संदानरूपो ह्यवपदार्थो यद्यपि हविष्कृत्कालात् प्राचीनः तथापि बहूनां बीजानां बहून्यावपनानि बहूनि च मुसलादानानि इति बहुवच
नं। शूर्पादानस्य परावपनार्थत्वान्न देवोपादानं॥

कारकाणां क्रियान्वयाज्जुष्टमनाहृत्याग्निशब्दो निर्वापेणान्वितः स्वदेवताविशिष्टनिर्वापप्रकाशनात् समवेतवचनः स्यान्न
तु तदस्तीत्याशयः । उच्यत इति । यथैव ह्रदायवंगच्छतीत्यादिविधौ ग्रहणेन ह्रदायवं कुर्यादिति वचनव्यक्तिर्गुणेन चैव के
वलेनैव ह्रदो युदेवतस्य कर्तुमशक्यत्वे विपागसहितेन तु शक्यते कर्तुमित्यर्थः । एवमत्रमन्त्रेप्यग्नये देवतायै निर्वापेण
जुष्टं यथोक्तेनैव सेवितं करोमीति वचनव्यक्तौ यद्यपि केवलस्य निर्वापस्याग्निदेवसत्वमसंभवि केवलेन च निर्वपि
णाग्निजुष्टं न शक्यं कर्तुं तथापि यागसहितस्याग्निदेवसत्वं संभवति यागसहितेन च निर्वापेणाग्निजुष्टं शक्यते
तुं एवं वचनव्यक्तौ च स्वदेवताविशिष्टनिर्वापः प्रकाश्यमानो दृष्टार्थो भवति निर्वापमात्रे तु प्रकाश्यमाने साकांक्ष
स्यात्कस्यै देवतायै निरूप्तमित्यज्ञाना कारकविभक्तिश्रुत्योपपदविभक्तेर्बलीयसी त्याशयेनस्त्रोक्त्वा चष्टे नाय
मिति । जुष्टमिति निष्ठान्तभूतत्वं तु यस्मिन्काले जोषणं तदुत्तरकालापेक्षमित्याह यथेति । तस्मात्समवेतवचना
देव जुष्टाग्निशब्दाविस्याह तस्मादिति ॥ ॥ व्रीहीनवहन्ति ॥ धान्यं व्रीहिस्त्वबकरीतित्रिकाण्डीस्मरणात् तन्नावहन्त्यशब्दः कृतं तण्डु
लानिष्पत्तौ लक्षणात् आदृष्टकल्पनेनैव ज्यायसी । लक्षणाहि प्रमाणान्तरवशाद्भवति अदृष्टार्थतातु समाम्नानबलादेव सं
कल्प्येत्याशयः । ननु प्रयाजशेषन्यायविरोधः तत्रापि दृष्टकल्पनातो लक्षणैव ज्यायसी स्यात् । किंच प्रमाणान्तरवशाच्च लक्षणा त
तोऽत्रापि दृषदि तण्डुलानावपतीति विनियोगबलादेव लक्षणा स्यादिति उच्यते प्रयाजशेषस्याभिघार्यत्वमेव धारयितुं शक्यमे
कवाक्योपात्ततया तत्र विभक्तिमात्रे लक्षणादृष्टार्थता घु तण्डुलानामदृष्टकल्पनाह्न तु प्रातिपदिके लक्षणेन च केवलं कोपात्त
नादिकिञ्चिन्नियामकमस्तीयेन तण्डुला एव लक्ष्येरन् धान्यसंबंधितुषविकरणाद्यपि न स्वेवलक्षणायामपि च दृष्टार्थ
ता लभ्यत एवेति अत्र न लक्षणा युक्ता किं च दृष्टार्थतैवरायचतुर्थ्ये स्यादित आपि दृषन्मप्यप्रीमन्यते नेति करणो विनियोज
क एव भवति । अवहन्तीति वाचं विसृजतीति ततेनन्दृष्टद्यतिदृषदि तण्डुलानावपतीत्यत्रापि दृषदि

तंडुलाग्रायो धान्यमसीति मंत्रस्यादृष्टार्थस्यैव कालं लक्षयन्ति विपरीतं वेति । सिद्धांतमाह लक्षणयेति । अतंकरणुते स्याद्दै
लिंगेन मुख्येर्थे विनियोगान्न हलेन कालक्षणमान्यथानीतं वाक्यं न विनियोजकमिरूक्तं । इह त्वन्यत्राविनियुक्तो
मंत्रः प्रयोजनाय स्यात्कोसइति दृषदीति वाक्येन विनियोगान्नादृष्टार्थो युक्तः । विनियोगबलाद्देवचनतंडुला एव लक्ष्यं
ते धान्यशब्देन न तुषादिः स्यात्तस्मादिति । तरसेति । षट्त्रिंशत्संवत्सरे शाक्यानामयने श्रुतं संस्थिते संस्थिते तरसानि क
रुष्यतिर्ल्लंगयोयतिस्सतत्र यानूष्मगान्हूंतितेषां तरसाः सवनीयाः पुरोडाशा भवतीति तत्र यद्यपि वक्तो मांसस्या
भिधायिनाः स्यैवपुरुषणार्थं त्यात्तस्य मां सेच कार्यो भावेन पेषणबाधात्तत्राभिधायी भावेनैवतदंगं मंत्रोपि लुप्येत तथा
पि मांसस्याभिधायी स्त्रीति लक्ष्या विनयान् प्रयोजनमुक्तं ॥ ॥ वृद्धप्लुतं विना त्रमात्रि धीयत इति मात्रालक्षणपरिशिष्टे । ए
इ ऐ ई इस्लेतानि तालव्यानि इति पुष्पग्रंथे । प्रथमस्वर इति मध्यमस्वरसंज्ञा । अंगुष्ठस्योत्तमे क्रुष्ट अंगुष्ठे प्रथमस्वरः ।
प्रदेशिन्यां तु गांधार ऋषभस्तादनंतरं । अनामिकायां षड्जस्तु कनिष्ठायां तु धैवतः । तस्याधस्ताच्च योन्यस्तु
निषादं तत्र निर्दिशेदिति नारदशिक्षोक्तेः । क्रुष्टः पंचमः । एवं च सप्तति ऐरमिति तद्धितप्रकृते तेरैरपदस्य प्रगी
तत्वेन तदिकारस्य पुष्परव यज्ञायज्ञीयउ औ याघस्य हंनेति विधेर्दृष्टत्वात् तालव्यसंज्ञत्वाच्च ओ । क्विचको क्रुः आ
यीशावेसानि वृद्धा च्छ इस्याप घे तस्वर्यः ॥ ॥

12/2

दृ वाधानस्यधरावगणा अयो नदबाधादान॥

निषर्म बाधे विकल्पः। नैवं। न ह्यत्र विसर्गो विधीयते। वा विधेस्त्वयमनुविधिरुच्यते। तदेकवाक्यत्वा
त्। विसर्ग विधौ हि वाक्यभेदो दृष्ट कल्पना च स्यात्। प्राप्तस्त्व विसर्गो न विधातव्यः। तस्माद्विसर्ग
स्यानंगत्वाद विसृष्टायामपि न कश्चिद्धर्म बाधः कृत्यं तएव विसर्गः॥ ७॥ पशोर्वपुरोडाशे च समा
नतंत्रं भवेत्। पशावग्नीषोमीये पशुपुरोडाशः। तत्र तावदस्ति हविष्कृदाह्वानं। पशावस्तीति कृत्वा ५४
चिंत्यते। किं प्रथमे पशुकाले वाग्विसर्गः पुरोडाशकाले वेति। प्रासंगिकत्वात्पुरोडाशस्य पाशुके
नैव वाग्यमेकार्ये सिद्धेर्न वाग्यमेन कार्यं तस्मात्पशुकाले वाग्विसर्ग इति मन्वानस्योत्तरं। नवा
ग्यमो यमाद्युपकारकः कर्तृसंस्कारस्त्वसौ। अतो विसृष्टवाचा क्रियमाणाः पौरोडाशिका विगु
णाभवेयुः तस्मात्पुरोडाशकाले विसर्गः॥ ८॥ अग्नियोगः सोमकाले तदर्थत्वात्संस्कृतकर्मणः परेषु
सांगस्य तस्मात्सर्वापवर्गे विमोकः स्यात्॥ अग्नेरभ्यूयते। अग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति जुहोतिअ
ग्निमेवतद्युनक्ति पंचभिर्युनक्ति पांक्तो यज्ञ इत्यग्नियोगः। इमं स्तनमूर्जस्वंतं धया मीत्यास्यस्य सर्पिंग
स्तु चं जुहोत्येष वाग्नेर्विमोक इति। सोयमग्निविमोकः किं प्रधानमात्रापवर्गे स्यादुत सांगप्रधानाप
वर्ग इति। यदि प्रधानमात्रार्थो योगस्ततस्तदपवर्गे विमोकः सांगप्रधानार्थत्वेतु योगस्य सर्वांते
विमोकः। तत्राग्नेः सर्वार्थत्वात्तत्संस्कारो योगः सर्वार्थः तस्मात्सर्वापवर्गे विमोक इति एवं पक्षे कृत्वा पं

५८२

ननु योगस्य सर्वार्थत्वेऽग्न्यपवर्गेणैवापवर्गाख्याविमोकः स्यादित्यत आह तस्मादिति। न्यायेनतथैव
प्राप्तवचनाद् अग्न्यनपवर्गेप्याकृतिरेवापवर्गत्वेन विधीयत इति भावः ९

पां कइति। सर्वो यों ऽग्निसंस्कारार्थत्वेन न्यायात् सर्वार्थत्वे प्राप्ते प्रधानवाचियज्ञशब्दसंयोगात् प्रधानमात्रार्थत्ववचनाद्दीक्षाः सोमदक्षिणाः
मस्येतिवत्तूत्सर्गः।१ यदा त्वनेन न्यायेन प्रधानमात्रार्थं सौमिकवरणं तदा तेनावभृथार्थायां आनन्तरसिद्धस्तद्दर्शदार्शिकेऽपि वरणांऽपि मार्थ

13

कोयज्ञ इति वाक्यशेषेण यज्ञार्थतायोगस्य। अतः प्रधानापवर्गे विमोक इति न्यायप्रकारेण सि
सिद्धांतितं। एवं च सौमिकमपि वरणं यदर्तावपक्षकुर्युः आर्त्विज्यमेव यज्ञस्याशीर्गल्हेदिति यज्ञसंयो
गादग्नियोगतुल्यन्यायं केवलप्रधानार्थं भवति। तत्रावभृथे सौमिकेन वरणेनाप्रस्ताम्नातं होत
वरणं प्राप्नोति। तत्र न होतारं वृणीत इति प्रतिषेधो वक्तृत्वो भवति। इतरथा सौमिकस्य वरणस्य सां
गप्रधानार्थत्वादवभृथे पृथग्वरणप्राप्त्यभावान्न निषेधो नस्यादिति च लिंगदर्शनमुक्तं। तथा हर
हर्युनक्ति अहरहर्विमुंचतीति योगविमोकदर्शी न द्वादशाहे तथा सांगप्रधानार्थत्वे आद्यंतयोरेव इत्यध
योगविमोकदर्शीनं स्यादिति। ननु प्रधानार्थत्वेपि वरणस्याप्राप्तिरपूर्वत्वादवभृथस्य। तत्र कश्चि
दाह। अपूर्वताया एवायमर्थवादो होतृवरणाभावे त्राघवं स्यादिति। स च पूर्वत्वपक्षे वरणाप्रा
प्तौ सत्यामवकल्पते नान्यथेति। वयं तु ब्रूमः। यद्यप्यपूर्वोवभृथस्तथाप्यात्मनागयोस्तज्जसत्वाद्धो
तुश्चांगप्रधानार्थत्वात् तद्वरणमप्यंगप्रधानार्थं नहि दार्शिकं वरणं केवलप्रधानार्थं। यज्ञसंयोगाभावा र्नार्थ
त्। अतो ऽसत्यप्यतिदेशे होतृवरणस्याज्यभागार्थतयास्त्येवावभृथे प्राप्तिरिति युक्तः प्रतिषेध राम
इति। तदिदं भाष्यकारीयमधिकरणव्याख्यानमनुपपन्नमिति मत्वा वार्त्तिककारेण विपर्ययेण २३
पूर्वो [illegible] वाक्यशेषादवभृथलिंगाच्च केवलप्रधानार्थो योग इति पूर्वः पक्षः।
X त्तरपक्षौ वर्णितौ।१

वानुवादेनवामंत्र मात्रविधिः आद्येवाक्यभेदः क्रियायां मंत्रस्य मंत्रे च स्वरस्य विधानात्। नं चारुणैकहायनी न्यायः। स्वरस्य
शब्दत्वात्। द्वितीयेपि स्वरस्याशब्दत्वादेवनविधिः। न च समाम्नायस्वरोप्य शाब्दः। तस्यैवोपात्तिकत्वेनानुपूर्व्या वन्नूतस्वरवि
शिष्टस्यैवमंत्रत्वात् स्वाध्यायवत् इतरस्यतु मंत्रत्वानंतर्गतेरित्याशयः। ब्राह्मणस्वरोपयोगमाह स्वरांतरेति॥ ।विशिष्ट
विनियोगाद्धि विशिष्टोत्पत्तिः कल्प्येत। न चात्र विशिष्टविनियोगः स्वरस्याशाब्दत्वान्न च ब्राह्मणस्वरोनर्थकः। पूर्ववत्स्वर
चस्वरा निच्छेदार्थत्वात् तत्तत्स्थानियतस्वरकाणि नानुपूर्वीकाणि यानि लोकिकानि अन्येकानिवाक्यानि लौकिकानि ते
षामिदमेवेति नियम्यत इत्याशयः। नैवमिति। मंत्रविनियोगो मंत्रस्वरूपस्य दृष्टादिनष्टो कल्पो नवगतेस्तडुस... त्तिमपेक्ष
तेसाचाधापित्वाकल्प्यमाना विनिगमकाभावात् आनुपूर्वीविशेषविशिष्टस्येन स्वरविशेषविशिष्टस्यैवकल्प्येत
यथोत्पन्नस्येव चविनियोगात् अशाब्दत्वेन स्वातंत्र्येण स्वरविनियोगासंभवेपि मंत्रत्वानुप्रवृत्तत्वेन न स्वरविधिः सिद्ध
इतिभावः॥ ॥गतश्रीत्येनिमित्ते विहितधारणं आहवनीयस्य संस्कारकर्मउताथकर्मेति। संस्कारकर्मत्वे नित्योस्याहवनीयस्थो
नापत्तेः काम्यो स्याग्नेर्नोद्धर्मो गतश्रीधारणं कर्त्र्यमर्थकर्मत्वेनेति। तदिमौ संशयोस्पष्टत्वादनुक्त्वा पूर्वपक्षमाह सोयमि
ति। आहवनीयशब्दवाच्य आहवनीयस्थानापन्न इत्यर्थः। आहूयतेस्मिन्निति च स्थानापन्नोहुत्येनदृष्टाधिकरणसिद्धांतेहोम
साधनत्वमुक्तं। एवं होमसाधनत्वेपि काम्याग्नेर्यदि गतश्रीधारणं नित्योस्याहवनीयसंस्कारः स्यात्तदा तत्स्थानापन्ने काम्या
ग्नोस्यान्नोन्यथेति गतश्रीधारणं नित्योस्याहवनीयसंस्कार इत्याह तस्मादिति। स्वाध्यायो ध्येतव्यइतिवत्कर्मार्थेन यावैगत
श्रिय आहवनीय इति कर्त्रत्ययेनाहवनीयसंस्कारकता वगम्यते। अतः काम्याग्नौ नित्यसाग्निसंस्कारो गतश्रीधारणं स्थाना
पन्नस्यापि यथा स्युदयेष्टौ प्रपणार्थयोर्दधिपयसोः प्रणीताधर्मा इत्याशयः। मैवमिति। आहवनीयशब्दो यौगिकत्वेन तावत्तत्वे १२
वानलिमितमित्यर्थः यत्राहवनीयस्थानापन्न... निरासमाभिप्रेत्याह तस्मादिति। अपिच
वेः। न चारणमाहवनीयसंस्कारः धार्योगतश्रीयइत्यस्यानोन्यथा...

...न तावदध्ययनमर्थकर्मभवदेवमतद्वस्तुतस्त्वाध्यायस्य कर्मत्वात्यागेनैवार्थकर्मत्वस्य तत्तोयेउत्पत्तौ तु वक्ष्यते रिसत्रोक्त
...। किंतु संस्कारकर्म। तच्च नाधानवदध्ययनं येनादृष्टार्थता याधर्मान्तरतोयात् किंत्ववाप्तिरूपदृष्टार्थं। न चैतत्र पर्वनिषेधा
...दृष्टार्थस्य धर्मस्योपयोगोस्ति। न नन्वध्ययनविधेर्नियमविधित्वान्नियमापूर्वं धर्मस्योपयोगः स्यात्। यथा चयनाधानादि
...र्थानामप्यंगानां चयनजन्यनियमापूर्वीन। अध्ययने नियमविध्यसंभवस्याध स्तादेनिहितत्वात्। अत आनर्थक्येना
...यने प्रकरणेन विनियोगायोगात्तत्तु लुप्यते स्याध्येतव्यमित्युच्चारणमात्रमनध्यायपर्वणि नेत्यादि धर्मो विहितो यत्र वार्थ
...त्तत्रैव प्रवर्तते न लौकिकद्वाध्ययने ग्रहणाध्ययने वा स्वाध्यायः तत्रापीत्यपि शब्दो ध्येतव्यमित्यस्य स्वरूपोच्चारणमात्र
परतो च्चार्थः सिद्धीतमाहनेवमिति। सर्वत्र स्वरूपे कार्ये वा प्रयोगिनोंगवेपि पर्वनिषेधादेश्चोक्तरीत्याकार्यानुपपत्ते
धिस्वरूपोपकारितेव नक्षिप्यति। सर्वस्य कर्मणो निर्विघ्नसमाप्त्यपेक्षणात्तदर्थतायाएव कल्पनात्। अमावास्या गुरुरिति। १२
शिष्य इति चतुर्दशीसाहित्य मते स्थेति भावः। पादाध्यायसंगतो आह पूर्वपक्षेति॥ ॥ वाचनिकेति। येतावल्लिंगविनियोज्या
...षां पुनर्विध्ययोग स्वरपर एव विधिः। ये वचनाविनियोज्यास्ते स्वरविशिष्टा एव विधेयाः सस्वरकर्मवणात्। मंत्रसमाम्नाय
स्वरस्य तु न विधिरस्ति सरिमंत्रोच्चारणांगमेवोच्चारणे च वेदस्वरेणैव कृतमिति प्रसंगसिद्धः समाम्नायस्वरेणानेकयोगे।
न चास्तावपि निर्विषयः स्यात्प्राप्तोध्येतव्य इति विध्यो सस्वरके स्वाध्यायपाठे चाविध्यन्तावात्तत्र समाम्नायस्वरनियमात्
...स्यकृपाकृत्यनुस्वारमहरतिरित्यादिष्वपि स्वरूपनाकपदेन विध्यानात् कश्चिच्च स्वरूपप्रयोगसादिवदर्थसंदेहनिवृत्त्यर्थस्या
दिसाशायः सैवमिति। लिंगविनियुक्तेषु पुनः स्मृतेः प्रयोगत्वनायमनुक्ते मंत्राधिकरणे। तत्रार्थवादाद्यर्थैतावागो येनविधेयस्य
...केन मंत्रः अतस्तद्विशेषणत्वेन तावत्स्वरो न विधेयः नापि स्यात् त्रोण स्वरस्याशाब्दत्वात्। यदि सेव्यायात्तु वाक्यभेदापि।
यत्तु तीर्थ चतुर्भिरादत्त इति संख्यारूपगुणार्थतादिस्वरूपरूपयणार्थचमुक्ते तदपि स्वरस्याशाब्दत्वादेवायुक्तं। वचनविनि
योज्येष्वाह्वयपीति। तत्रापि प्रयोगगतिः मंत्रोविशिष्टक्रियाविधिः ...

त्याने ति। न केवलं यह संमार्ष्टिं पशुना यजेते त्यादि विधाविवरकत्वनि न क्षा वि न क्षा दि चिंतेति नियमः। किं तु मंत्रे पि न वर्षे ऊ हान्हहस्सि ध्ये हू चि दि क त्यादि ति
वक्षाक चिंतेस्फुटः। तत्र पशवः समाना विधा ताइ ति कृत्या चिंतायां प्रसक्ते हीतो लिंगविवक्षोक्ता। पत्नीसन्नहने सिच्च कत्वा विवक्षेति। तत्र पत्नीसंनिकरणे एकप
(लो) के प्रयोगे समवेतासि धा चि त्य संभवान्ते कवचनमन्या ध्यनिगदमिति तत्रोक्तः पूर्वपक्षन्यायो त्रास्ति। यच्चेतद्दृष्ट १० शिष्टशेषपत्रे

सिद्धांतस्फुटः। अग्नेः सर्वार्थत्वात्तद्योगो पि सर्वार्थः। नच वाक्यशेषवशाद्विशेषः। योगोत्पत्ति विधौ वाक्यशेषा
भावात्। तत्र तावत्सर्वार्थत्वं गम्यते। [illegible] पंचसंख्यागुणविधौ वाक्यशेषः श्रुतः। न चासावुत्प
त्तिवाक्यावगतं सर्वार्थत्वमलं निवर्तयितुं। किं च यत्तु शब्दो यागमात्रं ब्रवीति न प्रधानयागमेव। अतो नत
द्वशात्केवलप्रधानार्थत्वं। अवभृथे च होत्हवरणप्रतिषेधोंगप्रधानार्थत्वेपि सोमिकस्यवरणस्य घट
त एव। सोमिकं वरणमानत्यर्थं प्रकृतं तु होत्हवरणं प्रवृत्ते होतरि क्रियमाणमदृष्टार्थं। अतस्तत्सर्वार्थ
सोमेष्टिषु कार्यमिति द्वादशे वक्ष्यति। तस्माद्युक्तः प्रतिषेधः। द्वादशाहे च प्रत्यहं योगविमोकदर्शनमस्मिन्नेव
पक्षे घटते। विधानार्थत्वे तद्वचनेनानुवादमात्रं। अानर्थक्यात्। तेन सर्वोदोसर्वांते च सकृद्योगविमोक
यो न्यो यतः प्राप्तयोर्वचनेनाहं योगविमोको विधीयते। तस्मात्सर्वार्थो योगः सर्वापवर्गे विमोकः। स्त
आ णि तु तंत्र रत्ने एव व्याख्याता नो ति नेह व्याख्यायंते। ९॥ सुब्रह्मण्यापानुतं त्रं दीक्षावदन्यकालत्वात्॥
ज्योतिष्टोमे सुत्युपसत्कालं सुब्रह्मण्याह्वानं तदहर्गलेषु निघते नवेति। प्रधानत्वेदाद्भेदः। अकर्मकालत्वा
नुतंत्रं। न हीदं प्रधानकालं। उपसत्कालं तु सकृदनुष्ठितमेव सर्वेषामुपकरोतीति तंत्रं। १०॥ तत्कालत्वा
त्तु प्रयोगतो विशेषसंयोगात्॥ सुत्याकालमावाह्वानं तंत्रमावापो वेति संदेहे प्रथमसुत्याकाल एव
कृतं सर्वसुत्यानामुपकारकं संत्यक्तस्य सन्निधिविशेषे प्रपाकृतिवदिति प्राप्त उच्यते। कर्मकालं ह्येतत्।
साधारण्ये प्रथमसुत्यासंनिधिमनादृत्य द्वाह्वानं तत्र तासु नरान्याय्यमाशयः। कर्मेति। अग्नीषोमीयादिषु पदी ह्वा सुप
पं छिन तीति वा च निका तंत्रेणोपक्र[illegible] नादृत्य तत्रतोक्त। प्रपाकृतावपि तेषु प्रयोजकेस
मानदेशकालेकर्तृकेतरेतरयोः सतोरपि देशक्य नास्ती यादृशं क्यतत्समर्थित्वं हेतु। किंत्वकालचोत्रे कथंचिदेककाल
त्वं समर्थयितुं शक्यमिति साशयः। १

यस्य कर्मणः काले कृतं तदर्थमिति विशेषग्रहणात् तदपवर्गेण कृतस्य देवतासंस्कारस्यापवर्गादिहेदं
रंतरे पुनः कर्तव्यः। तस्मान्न तंत्रं॥११॥ लौकिकेषु तु यथाकामी संस्कारानर्थलोपात्स्यात्॥ समानदि
देशानामृत्विजां स्रुवादीनां च पात्राणां किं प्रयोगे प्रयोगे न्येषामुपादानमुत तेषामन्येषां वेत्यनिय
म इति संदेहे निर्दिष्टिकोपादाने शिष्टाचारविरोधादन्येषामेवोपादानं। नात्र शिष्टाचारविरोधः
।एतेषु शिष्टा न पुनरुपादानं वर्जयंतीति तस्मादनियम इति। अवसितमृत्विक्षु देशे च। पात्रेषु तु चिंत्य
ते॥१२॥ यज्ञायुधानि धार्येरन् प्रतिपत्तिविधानादृजीषवत्॥ पात्रेषु तु किं देशादिवदनियम उत तेषा
मेवांतावद्धारणमिति नियामकस्याभावादनियमः। न हि पूर्वप्रयोगकृतः कश्चित्संस्कारः परेष्वपजी
य६ वनीयोस्ति ल्लोपादीनताः पात्रांतराणि नोपाददीमहि। नन्वाहिताग्निमग्निभिर्दहंतीति यज्ञपात्रै
श्चेति परिधानीये कर्मणि पात्राणां प्रतिपत्तिर्विहिता तत्परित्यागे लुप्येत अतस्तेषामेव धारणं नियं पात्रा
णां प्रतिपत्तिः यजमानशरीरसंस्कारार्थे दाहे पात्राणां तृतीयया गुणत्वावगमात्। तेन परित्यज्यापि
पूर्वोपात्तानि पात्राण्यन्यैर्वैः परिदह्यमाने नास्ति किंचिद्वैगुण्यं। तस्मादनियमः। सिद्धांतैकदेशी त्वाह।
यद्यपि गुणत्वात्पात्राणां तथापि धारणं परित्यागे सति मरणे नियतत्वात्कदाचित्पूर्वप्रयोगोपयुक्ते राम २४
षु परित्यक्तेषु उत्तरप्रयोगकालेऽनागते यजमानः प्रमीयेत तत्र यज्ञपात्राभावाद्विगुणो दाहः स्यात्। तस्मा

ऋचां तु लिंगक्रम प्रकरणैः स्तोत्रांगत्वमपि स्वीक्रियत एव अन्यथा स्तोत्रस्थाने शाकाकूपा सिद्धेः यथोपदेशावगत प्रकृ संग भा
वानामपि प्रयाजादीनां विकृत्या कांक्षया तदंगत्वमपि दुर्बलं नाप्यतिदेशेनैवाभिहापि इत्याशयः ननु एवं यज्ञायज्ञीयेन
स्तु वीतेति साम्नो यंक मेव स्तुतेनाकथं श्रौतो विनियोग इत्यत आह कल्पिते आरादुपकारकस्यापि करणाच विवक्षया
श्रौतो विनियोगो बृहद्रथन्तरस्यैव नावश्यमिति इत्याशयः सिद्धान्तमाह श्रेष्ठ यज्ञा मित्यादुक्ते यज्ञायज्ञीयमितिसप्तमी श्रुत्या
ऋचः साम्नि विनियोजिकया साम्नो ऋचि विनियोजकं लिंगं बाध्यते इति तत्र प्रयाजशेषन्यायेनाभिघारणे वैसाम्यं
शायेत्याप प्रयाजशेषेण हवींषीतिवत् तीयया द्वितीययापि एव ऋचि साम्नि सप्तमी द्वितीययोरपि योगेन सामान्या ऋचेः
स्तुयादि निवाकर्मीय विनियोगांगीकारात् वस्तुतस्तु स्तोत्रेषु क्रमेण च विनियोगा स्यैवे स्याह अपि चेति उपदेशेन प्रयाजव
तु स्तोत्राणामवांतर प्रकरणमप्यस्तीति तस्याप्युपलक्षणार्थ कमाचि नन ऋतस्कारार्थतया साम्नो विनियोगो ना
नुपपन्न इत्याह तस्मादिति एवं च सातिशास्त्रादौ निरूपितत्वात् ध्ययनविधयश्चैतोवकर्मकालप्रयोगापृथ्वानि तेन्या
याक्षेपेणा प्ययुक्त इत्याह यदिति ॥ ॥ एकस्मिन् साम्नि साध्य वर्णे विधेयेन सामांगत्वं संभवेन्नवेति संशये न तथा यज्ञायज्ञीयं गायतिलक्
चरयोगीयत्वे ग्राम्यगेयमिति संशयेन प्रस्तुतेनुरन्य संशये हेतुं शयमाह तद्यमिति सामनिवृत्तिः सामकर्मिकाभावना नन्
यज्ञायज्ञीयमित्यत्र तिदेशेन यज्ञायज्ञीयस्य गानानुवादावगतस्याहिरोधे कथं पयासं गनाशंकस्याशीय नेदमतिदेशाक यो नोहस्तर
स्य ज्ञापकाभावात् अनोयदा तथ्या याव हि रित्यत्र यथैव बहि रातिध्यापसद गतीषोमीयेष्विति वा व्यार्थे तथात्रापि योन्या
दितिस्तुवंत सामेति ॥ द्वयोः स्तोत्र विशेषाय तत्र विधि तत्सामोगात्रित्यभावादुत्तरानियममात्रमिति तत्रेति प्राधा
न्येनसामैव त्रिचविशेषाश्रयेणा तेनान्वयाह स्तोत्रमुपसर्जनं यादृशं सामानिर्वृत्तिरिसंनेन स्तुचितेन नचैवं सा

म एव त्रित्वस्याव एकशब्द विरोधाद्वाभ्यासेनस्यादिति नव्यगुम्वयस्तास्यप्राप्तोयेनान्वयेनतस्यापिलविधोनाक्य
केदइत्याशीकय समानपदोपादानादुभ्यस्वपिन्नैवतदनुगतंनानुशामेनसामांगतयाविधीयतइति
न्यग्गतमित्सनेनोक्तं। ननुयागांगपरिछेदेनप्रत्येकयादियोगसाधनत्वात्सामान्येन[illegible]सामर्थ्यपरिछिद्यतेत्रसंक
र्थंसा। मोंगस्यादित्यतआहप्रधानेनेति। अभ्युदयश्रेयसोप्राणीनाधर्मः। अप्रधानस्य प्रधानद्वारापिअपणांगमनं
गस्याप्युपकारित्वात्तस्यद्वारत्वोपपत्तेरिति वक्ष्यते तद्वद्यापीत्यर्थः। सिद्धांतमाहसोच्चोयस्येति। तथापिहिसामान
सामर्थ्येनोदेश्यतां किंतु सोचीपत्वेन सोत्रीयत्वं च सोत्रस्याधनत्वं कस्त्वीरव स्तैवस्तोत्रस। धनेचअस्प्रत्येक
मेवएकैकयैवसस्कृतिदुधकुपनिदर्शनान्। तेश्चैकैकांसेतिप्रतिकस्तस्यसामाम्नौगचादेमे। कस्कृतिसाधनेभूता
यामेकैकस्यामृचिदृत्तस्तामुगायमिति सामविनियोजक विध्यर्थः स्तोत्रीयस्वेदनान्वयतो। अतसोत्रीय
शब्दान्वितार्थप्रधानवाक्यविरुद्धव्यासत्युगानार्थंक्रियत्वाधिपिः सामोद्देश्यानाधुकृत्स्नपरस्त्रीनीयस्तेन
स्तोत्रैएवकृत्स्नत्वमेगविधीयतइत्याहएवं चेति तत्श्यसोत्रीगस्यैवत्रित्वस्यसोत्रांगत्वगतेनसाम्नासं
बंधोर्थसिद्धोगत्वाभाव प्यवयते [illegible] कृत्स्नस्कारकचोद्धप्रसज्यमस्यासः आहएतान्यपतेक्रियत इत्यने
नानुवादत्वलक्षणोनदोषइत्याह तद्विधानेनेति। एवं चयथोन्यौतदुत्तरयोरप्युत्तरयोरित्यादौ सामा
एवातिदेशादृहसिद्धरूपोघातनायुक्तोतिस्पष्टत्वात्मोक्तं॥

एकाग्नित्वान्मुख्यजघन्यविरोधे चयथा वार्त्रघ्नीवृधन्वत्यनन्तरमंत्ररूपगुणानुरोधेन नाज्यभागरूपप्रधानावृत्तिस्तथा
त्रगुणानुरोधेन नावृत्तिरुत्तकर्त्तृरूपगुणानुरोधेनावृत्तिरेवेति देशभेदरूपप्रपूर्वाधिकरणन्यायात्॥ नो वा द्रूसोऽल्पविरोध
न्यायेन चाध्वर्युर्णैवाष्टानां हविषां सामुण्यायपत्नीसंयाजाः क्रियेरन्निति पूर्वपक्षमाह नो वेति। सिद्धान्तमाह असत्त्वेति। अ
यं भावः। यदि देशभेदात्प्रयोगभेदे सति किं कुत्र सा काङ्क्षायां कर्तृभेदत्वे न तु तीय त्रदेशभेदः तत्रैव कर्तृभेदः स्यात् एके
नैवानुवाक्येन द्वावपि कर्तृदेशभेदो अन्योन्यनिरपेक्षौ मा कृत्स्नाविहितौ तत्र देशभेदपूर्वकः कर्तृभेद इति न प्रमाण
मस्ति विपरीतस्यापि संभवात्। शाकं द्विवक्तुं कर्तृभेदाद्देवापेक्षितदेशान्तरे तद्विधिरिति। एवं च सति नार्त्रघ्न्यादिमं
त्रस्य प्रयोगानंगत्वान् न प्रयोगभेदापेक्षः। कर्त्रानुप्रयोगांगत्वात्तदापेक्षक इति देशभेदेनैव प्रयोगभेदः कर्तृभे ८
देन प्रधानस्याप्यावृत्तिरेवेति न योऽल्पविरोधन्यायबाधः॥ ॥ साष्टं पात्नीवतमालभेत। पर्यग्निकृतं पात्नीवतमु
त्सृजति। आज्येन शेषं संस्थापयतीत्यनन्तरवाक्यगतपात्नीवतपदानुषंगो युक्तः॥ वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्येश्चर
ति। तान्पर्यग्निकृतानुत्सृजति। ब्रह्मसाम्न्यालभत इत्यत्र सर्गवाक्यव्यवधानान्न प्राजापत्यपदानुषंगो युक्त इति म
त्वा न पदेन सूचितं सिद्धान्तस्थः। आज्येन शेषं संस्थापयतीत्येतत्तु न पर्यग्निकरणोत्तरकर्मोत्कर्षकं किं त्वप्रामः पशु
विषयव्यापारोपरमो नोत्सृजतिनानूद्यते। न चासौ विधेयः औत्पत्तिकदेवतान्वयविरोधात्। अतो यागस्ये
वानुवादे सर्वेष्वंगेषु चोदकप्राप्तेषु पर्यग्निकरणान्तत्वानुवादायोगात् तद्विध्यवश्यंभावे शेषाभावाच्चावृत्तेन च पर ।
र्वयागसंस्थितेः आज्येन शेषमिति कर्मान्तरविधिरेव गौरवेऽपि वाक्यभेदेनापीति निष्कर्षः॥ ॥ पणं सर्वप्रयोगा
णां समानविधानत्वात् सर्वाभिप्रायेण समाम्नातं द्व्युर्वकाणि चैकवचनं संप्रतिपन्नाभावान्न समवेतसंख्याभिधा
नरूपेणाप्यनुक्तं निर्देशमात्रार्थमेकवचनं अदृष्टार्थं वेति सिद्धान्तं तदुक्तं तत्र न संभवति न हि ज्योतिष्टोमे कदाचिद

पिदेरुस्येस्तावद्योना। अतस्तासैसर्वपक्षन्यायानेवसुसामिसेकत्वंविवक्षितमितिद्वितीयादिसुत्या:प्रकाशयितुंपुन:
पुनरावर्तनीयंसुब्रह्मण्याह्वानमित्याशय:। सिद्धांतमाह। अकर्मेति। सर्वप्रयोगाणांसमानविधानत्वेननत्रसत्यसि
द्धांतन्याये नात्राविवक्षितत्वासिद्धावपिनिष्प्रयोजनत्वादिहाविवक्षासिद्धि:। नहिवैदिकस्यचिदपिनिष्प्रयोजनावि
वक्षायुक्ता·पश्वेकत्वादौसिद्धांतेग्रहैकत्वादौपूर्वपक्षेपिवा। अतएवग्रहाधिकरणेवार्त्तिके निष्फलत्वेनग्रहैकत्ववि
वक्षादूषणंकृतं। अथशब्द:प्रकृतोसुसेकत्वादविवक्षितइतिआशय:। एवंसत्यपियदिसुत्याकालेसुत्याततस्तदपवर्गे
पवर्गोत्सुत्यांतरेपुनराह्वानंस्यात्·बहिस्कृक्रियमाणेनतेनसर्वेदिशैनेवानुष्ठानात्सर्वसुत्यानामेवस्मरणंदेव १८
तासुब्रह्मण्यास्मरणंचकृ[illegible]तंनह्वाप्यपदकं इतितंत्रमिसर्ग:॥ ॥

तृतीयसवने प्रथममार्त्तवः पवमानः ततो वैश्वदेवग्रहान्ताः शस्त्रवन्तः सोमाः ततो शस्त्रिग्रहवशिष्टेषु सोमग्रहेषु प्रचारो नैव प्रतिष्ठाम सामन्तः
ऊर्ध्वमनुवाक्यादयः सोमविकारा इति १०

दवश्यमुत्तरकालं यावत्ते षामेव धारणं। धारितेषु चतेषु तैरेव तन्त्रयोगस्यापि सिद्धेर्नान्योपादानं।
एवमतः परमपीत्यं तावद्धारणं। एवं स्थिते चिंतां नरं प्रक्रम्यते। किं दर्शपूर्णमासप्रभृतिधारणमुत प
व [illegible] मानहविःप्रभृतीति। दर्शपूर्णमासयोः सर्वप्रकृतित्वात्तत्रैव पात्राणामुपदेशात्ततः प्रभृति
धारणं मन्वानस्योत्तरं। पवमानहविःप्रभृतिधारणं। अधारितेषु प्रागेव दर्शपूर्णमासाभ्यां यदि य
जमानः प्रमीयेत तस्याहिताग्नेः सतो देहसंस्कारो यज्ञपात्राभावाल्लुप्येत। तस्मात्सव मानहवीष्या र
भ्य धारणं।१३। स्थितादुत्तरं। गुणभावेपि पात्राणां धारणमित्येकदेशिमतं। परमार्थतस्तु प्रतिपत्ति
रत्र पात्राणां। यद्यपि दाहे गुणभावस्तृतीययागम्यते तथापि दक्षिणे हस्ते जुहूमासादयतीत्येवं
[illegible] द्वितीयानिर्देशादासादनं प्रतिपत्तिः। तेन यद्यप्यग्निनैव रपि दाहस्यावैगुण्यं तथाप्यासाद
नरूपा प्रतिपत्तिर्मा विलोपीति आधानामेव धारणं। तस्मात्सर्वकर्मणां सर्वप्रयोगाणां च तंत्रं पात्राणि
।१४। उपरिष्टात्सोमानां प्राजापत्यैश्चरंतीति सर्वेषामविशेषादवाच्यो हि प्रकृतिकालः। वाजपेयेश्रू
यते। सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभन्त इति। तान्प्रकृत्य श्रूयते उपरिष्टात्सोमानां प्राजापत्यैश्चरंतीति।
तत्र विचार्यते किमार्त्तवकाले प्रचरितव्यमुत शस्त्रवतां सोमानामुपरिष्टादुत विकारस्थानेऽथ सर्वसो
मानामुपरिष्टादिति तत्र चोदकानुग्रहादार्त्तवकाले प्रचा[illegible]ति ब्रूमः। प्रकृतावार्त्तवकाले प्रचारो दृष्टः। प्र

15

तत्खलु इत्यनेन प्राजापत्यप्रचारोऽग्निष्टोमोत्तरः विकारत्वादुक्थ्यादिवदिति सामान्यतोदृष्टमेनोक्तं ४
प्रासंगिकेति। प्रस्तरस्थानत्वं यागमेव प्रासंगिकः सवनीयानां प्रस्तरार्थं च जहरणं तदंगे च सूक्तवाकः तेनाप्यावपि पश्वर्थेन तदेकवाक्यत्व
तत्काले सवनीयहविर्देवतापदानां प्रयोगः स्यात्। वा कथंचलिंगेन बाध्यते सूक्तवाकविभागाधिकरणन्यायादिति न परांगत्वानामक

कृतिवदिहापि तथैव कर्त्तव्यः। आर्जवकालस्य केषांचित्सोमानामुपरिष्टाद्भवतीति नास्ति कश्चन
विरोध इति प्रथमः पक्षः। मैवं। तथा सति चोदकेनैव तत्कालस्य सिद्धत्वाद्वचनमनर्थकं स्यात्।
तस्मात्सर्वतां सोमानामुपरिष्टात्तथा सति हि प्रकृतिकालप्रत्यासत्तिर्लभ्यत इति द्वितीयः॥ न प्र
त्यासत्तिमात्रेण चोदकानुग्रहो भवति तस्माद्विकारस्थाने प्रचारोऽग्निष्टोमप्रचारादूर्ध्वं। तत्खल्वा
गंतुकानामुक्थ्यादीनां विकाराणां स्थानं प्राजापत्यप्रचारस्य आ[illegible]तु विकारः तस्मात्तत्रस्यादिति तृ
तीयः पक्षः। सोमविकाराणामेतत्स्थानं न पशुविकाराणां। प्राजापत्यप्रचारश्च पशुविकारस्तस्मान्न
तत्स्थानत्वं। सामान्यतो दृष्टं चैवं जातीयके न प्रमाणं। तस्माद्वचनस्याविशेषप्रवृत्तेः सर्वसोमाना
मुपरिष्टादिति सिद्धांतः। आर्जवकालप्रचारे क्रतुपशूनां प्राजापत्यानां चैककालः प्रचार इति मनोता ये
ह विशेषोवदीयमानस्यानुग्रह इति मनोतासूक्तानुवचनं तंत्रं। सिद्धांते तु कालभेदादावाप इति संगतिः॥१५॥
न ४ उत्कर्षे सूक्तवाकस्य नेतव्यानां यदेवतानामुत्कर्षः पश्वंगत्वात्तथा निष्कर्षे नन्वयः। सवनीयपशौ प्रा
कृतस्य सूक्तवाकस्य विकृतस्य पाठः। स चानुयाजोत्कर्षादाग्निमारुतादूर्ध्वमुत्कृष्यते। तत्र सवनीयपु
रोडाशानां देवताः कीर्त्तनेऽभज्जन्निंद्राय हरिवते धाना इत्यादि पाशुकं च तंत्रं पुरोडाशे प्रसज्यत इति वक्ष्य
ते। तत्र संशयः। किमुत्कृष्यमाणे सूक्तवाके पुरोडाशदेवतानामुत्कर्षो नेति। प्रासंगिकं च नोत्कर्षं दित्य

विकृतः पाठ इत्यर्थः

यचुलिंगवलाद्देवतापदापकर्षे प्रधानस्येतेरुवाक्यतावलात्तत्रपदानामप्यपकर्षोऽस्त्विस्यादि निनत्राह नेत्यादि ॥४

८।१ ७

नेत्यो नेयेन [illegible] दाक्षिणाग्निकुहोमयोरिव हूरिवदादिप[illegible]नाम् उत्कर्षप्राप्तावुच्यते। तत्रपदापे
क्षितादेषामुत्कर्षः। नहि भेदजन्निंद्राययधानाद् त्वेतावन्मात्रं प्रयोगार्हं। अग्निमपहोतारमदणी
तायं सुन्वन्यजमान इतितत्रपदमपेक्ष्यैषामर्थसमाप्तिः नत्वत्र तत्रपदं पाशुकमुत्कृष्यते। नस्तद
पक्षाणां पुरोडाशदेवतापदानामप्युत्कर्षः। नैष्वो हृष्टेऽपि सवनीयदेवताए वसकाश्यं तद्इति न लिं
गविरोधः। पूर्वं प्राजापत्यप्रचारस्योत्कर्षे स्तुहितेनतत्रसंगात्सवनीयदेवतानामुत्कर्षः प्रतिपाद्य
तइति संबंधः।१६॥ ॥इति शास्त्रदीपिकायामेकादशस्य तृतीयः पादः॥ चोदनैकत्वाद्राजसूयेऽनु
क्तदेशका [illegible] लानांसमवायात्तत्र मं
गानि। राजसूयेयान्यनुक्तदेशकालानि दक्षिणाजेदवंतिकर्माणि यथाग्नावैष्णवमेकादशक
पालं निर्वपतिवामनोदक्षिणासोमापौष्णंचरुं निर्वपतिश्यामो दक्षिणेति। किमेवंजातीयकेषु
तंत्रमंगान्युत प्रतिदक्षिणं तत्र भेद इति। तत्र। देशकालफला भेदादंगानां तंत्रतानवेत्। कर्तृभेदो वि
नैवास्ति दक्षिणामात्रभेदतः। शक्या ते हि तैभ्य एव कर्तृभ्यो न्यादक्षिणादातुं। तस्मादेकतंत्रं। उच्यते
दाक्षिणाभेदकर्तृत्वमपि विद्यते। तदानतानां कर्तृत्वादानतेष्वप्यथकृतः। दक्षिणाभेदादानति
भेदः तद्दानतश्च तस्यकर्तृरूपस्य भेदः। वामनानन्तेर्हिपूर्वकर्मकित्तव्यो। श्यामानेते रुत्तरं। तंत्र
पातिभावः।४दा२४३ च्यतइति। द्वादशारे नप्रत्यहदक्षिणाशब्दः श्रयते दानमात्रभक्तेः इहतुप्रत्येकं दक्षिणाशब्दः स च ो स्ताहकरवा

वीतद्यघेकादक्षिणा स्यात्तेनादृक्षिणावयवदक्षिणाशब्दो [illegible] स्यात अतो दक्षिणाभेदेनानंतत्वस्तु भेदान्त
रूपणेवाक्षेपितः प्रयोगकर्त्तामिन्नइति प्रयोगभेद इति श्लोकं व्याचष्टे दक्षिणेति।२

नाप्यक्रमेतेवै पूर्ववरणमङ्गीकृत्य पूर्वपक्षमाह तत्रेति दक्षिणाभेदो देशकालभेदयोरप्युपलक्षणं सर्वस्येति। तृतीये चिकीर्षया च संयो
गादित्यत्र यच्चिकीर्षितार्थतया वा चिकीर्षितं तावदर्थमित्यर्थः। तत्र च यथा साङ्गं कृत्स्नसामग्रीत्वेन चिकीर्षितं एवमत्र सकलराज
सूयफलसामग्रीत्वेन चिकीर्षितं इति महावेदिरिव साङ्गप्रधानार्था सर्वार्थमत्र वरणमिति [illegible] एवं [illegible] तेन वेधवर
त्विजामपामानामाउन यं कुर्युः। तत्र दक्षिणाभेदस्यागम्यमानाबाधेत तस्मात्स्यति दक्षिणाभेदे तंत्र
भेदः।।१।। अनियमः स्यादिति चेत्।। दक्षिणाभेदात्कर्तृरूपं निघनत्वमुक्तं। इदानीं कर्तृबाधिष्ठानभ्र
तामृत्विक्त्वं ते। किं ये एवं प्रवृत्तास्त एवं तान्कुर्युरुतते वान्ये वेति। तदर्थमिदं विचार्यते। किं सर्वकर्मणा
मृत्विग्वरणं तंत्रमुत भेदेनेति। तत्र दक्षिणाभेदेन प्रयोगाणां भिन्नत्वादंगभूतस्य वरणस्यापि
भेदः। यस्मै कर्मणे येव रणाम्वरणम्यातु पात्तास्ते तदपवर्गे परक्र्यालौकिका भवंति। तत्र पुनर्व
रणसंस्कारश्चाधातव्यः कर्मान्तरार्थं। तदाधाने वा विशेषाच्चेवान्ये वेति प्राप्ते ब्रूमः। सर्वस्य राज
सूयस्यैकफललाघुगपत्सर्वचिकीर्षा। चिकीर्षितार्थं च सहायवरणं। तस्मादग्रहणा विशेष
त्वात्सर्वकर्मणां राजसूयावयवभूतानां तंत्रं वरणमित्युपक्रमहेता एवांतान्कर्त्तारः। ननु सत्य
प्येकफलत्वे देशकालराजन्यस्य गृह इत्यादि देशभेदः। षडेव पूर्वेद्युर्निरूप्याणि बहुतरेद्युरि
तिकालभेदः। दक्षिणाभेदाच्च कर्तृभेदः। तदेवं भिन्नेषु प्रयोगेषु यस्मिन्कर्मणि प्रत्युक्षितेवर पृ ४
णमनुष्ठितं तदर्थमेवैतदिति विशेषग्रहणान्नास्ति तंत्रत्वं। नहि पवित्रारं [illegible] नसमये [illegible] न केचिद्व्यव
हितस्यापि निबंधनी यस्य प्रयोग उपस्थितो येन तदेव तस्यापि वरणं स्यात्। नह्य कर्मकालं यूपछेदन
वस्त्ररूतावत्त्विग्वरणं येन सर्वकर्मार्थं स्यात्कर्मकाले तु तद्भेदात्सोमस्यमानास्यपाणि वक्षेमस १६
X कर्तृभेदादिति पञ्चसोमानां भिन्ना एव प्रयोगाः। बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपति ब्रह्मणो
गृहे। ऐन्द्रमेकादशकपालं [illegible] ५ २१

16

नन्वाहिताग्निव्रतेष्वपि आहितेति निष्ठासंज्ञक क्तप्रत्ययेन भूते कर्मणीति चानुवर्त्तमान एव निष्ठान्तविहितेनाग्नीनां कर्मत्वोक्ते
राधानभावनाया एवाक्षिप्ताया भूतायां निमित्तत्वात् आधानभावनायाश्चाग्निकर्मिकाया आधाने वाक्येनावगताया एवा
नुवादात्तस्याश्चाहवनीयनिष्पत्तिं यावदनपवर्गात्तन्न्याय्या हितमात्रेन स्पृष्टिः स्यादित्यैक्यवैषम्यमाह आधानस्यापीति । आ
हवनीयपदानुपादानात्तत्र न कर्मिका भावना भूतानिमित्तं प्रतीयते किं त्वग्निमात्रकर्मिका अस्ति चाधानवाक्ये आहव
नीयभावलाभो नैवानुपपत्त्या कल्पितमुत्सर्गवस्थानीयमाहवनीयत्वजनकमाधानमात्रजन्यं अदृष्टमिति तद्भावेनैवा
ग्नीनां सिद्धा भूतनिमित्तत्वेनोच्यते इति तन्मात्रनिर्वृत्तावाहिताग्निव्रतानि प्रवर्त्तन्त इति युज्यत इत्याशयः । उत्तराधिकरणे
मेखलया दीक्षयति कृष्णाजिनेन दीक्षयतीत्यादीनां दीक्षितमावेदयतीत्यन्तानामुपलक्षणार्थमादिशब्दः । क्रमभेदकृष्टि
त कौतादच्यो चितामाह त्रीति । दीक्षिष्यमाणसंस्कारापेक्षायां सत्यां तेषां संस्कारद्वारा संस्कार्यविशेषणीभूतदीक्षार्थता
पि स्यादित्यभिप्रायेणाह सर्वैरित्यधिकरणं । अन्यथा दीक्षयैव दीक्षितसंस्कारकादित्यनुशासनादतः सर्वैरित्यनन्वि
तैः स्यादिति । दीक्षयति दीक्षितः स्याभिवचनेयतिदं दुनेति तृतीयाश्रुत्या दीक्षार्थो दृष्टः । आग्नावैष्णवादिष्विवेकयोर्थी
यं क्रियायामनुपपद्यते तया दीक्षिष्यमाणदीक्षितस्य स्ववदीक्षार्थः । आग्नावैष्णवमात्रेणानुदीक्षितत्वे तदुत्तरदीक्ष
यतीति श्रुतिरेव बाध्येतेति सर्वैर्दीक्षित इति पूर्वपक्षमाह सर्वैर्णामिति । ननु उत्तरयविधयविधि नियोजकत्वे सत्यपि व्री
हियववन्निरपेक्षसाधनत्वावगमाद्विकल्पः स्यादित्यत आह अदृष्टानीचेति । व्रीह्यादौ नियमविधिः श्रुतिः स च
यथाप्राप्ति भवति । पुरोडाशप्रकृतितया आकाङ्क्षितत्वात् व्रीह्यादीनामेकैकस्य वा प्राप्तिः यमनतन्त्रप्राप्तिर्न तु तदे
कदेशप्रकृतितया तेन निरपेक्षाणामेवाप्राप्तानामेकैकनियम्यमानं निरपेक्षमेवबुध्यत इति पुरुकोवि
कल्पः । इह त्वदृष्टार्थत्वादपूर्वविधिरूपसमुच्चयप्रमाणान्न स्यादेकफलानामेवानेककल्पनानर्थाभिन्नवाक्य

चोदितत्वान्निरपेक्षाएवस्युः अस्ति तुल्यत्वे तेषां प्रकारभेदेन तत्क्षणादीनामिवैकरूपस्याध्यनस्य एकदीक्षासाध
नत्वेकल्प्यतइतिसमुच्चयइत्याशयः। इष्टेः क्रियात्मकत्वादीक्षाजनकसंयुक्तेनदण्डादेरक्रियारूपस्यनित्यतीक्ष्णाति
रेकान्वयाभ्यांनलक्षणमिति तिष्ठति त्याविशेषापि विनिगमकमित्याशयेन सिद्धान्तमाह निरपेक्षेति। पूर्वोक्तं व्याचष्टे दीक्षि
ष्यमाणइति। नन्वेवं लक्षणस्यानेरपेक्ष्यावगतावपि दण्डादेरपि भ्रंशे वत्तादृश्योऽयमादृष्टाद्यानामेकप्रयोगविधिस
म्बन्धात्समुच्चय इति उक्तस्य कः परिहार इत्याशङ्क्य आहृतय इति। इष्टेरसंभवति अदृष्टकल्पनायोगाद्वश्यप्रनाविन्येकस्य
जनकत्वेऽङ्गलेष्याचाभिव्यञ्जकत्वे पूर्वोपित्तस्योत्तरमभिव्यञ्जकस्य भवति नोत्तरमुक्तस्य मानुस्यपर्वमिति विनिगमक
मित्याशयः। अनेकव्यञ्जनस्य दृष्टाभिव्यक्तिरूपत्वात्तयोर्जनलये सनेनस्यचितं कल्प्य विशेषापि वैषम्यमनुक्तं एवं तु यूपेलक्ष
तियपपरिष्क्यतीह्यादावपि परिव्याणादेरभिव्यक्तिर्यथास्यादि सपरितुष्यवैषम्योत्तरं स्फोकोक्तमाह कि चेति। उद्दासी
नानि क्रियानाविष्टानि इत्यादि फलार्थस्य दध्यादेर्द्रव्यस्याश्रयभूतलाहोमादि रूप क्रियाप्रकरणपाठ्यमाणाः
यथा वा व्यापारोपरमाभिमेकायाः संस्कार्याः षोडशिसंस्कारादि रूपक्रियानिमित्तिककर्त्तव्यता षोडशिना वीर्यकामस्त्यु
वीतेतिश्रूयते। न चासावाश्रयभूता ज्योतिष्टोमयागस्याश्रयत्वात् ऊर्ध्वपात्रमयमस्ति सर्वः न च समर्पणाद्वि
क्रियाविशेषकल्पनप्रमाणमस्ति दृश्यमानेन स्पृश्यमानेन समर्प्यमाणेनैवस्यनध्यवसानमेवं वाक्यार्थ
स्यस्यादित्याह अलङ्कृतानानु क्रियानाविष्टस्य दण्डादेरभिव्यञ्जकत्वस्याप्ययोगादनध्यवसायस्तो क्षेप्यने पवि 16/2
शिष्टमसत आह अपिव्यक्तिरितिसंबद्धस्य वल्लोके अपि व्यञ्जकस्य दर्शनादादिशोपात्तस्य स्वयं जातरस्य
गंधादेः पृथिवीत्वाद्यभिव्यञ्जके दृष्टस्येदिदितादृष्टैलांभेदादाद्यस्य सञ्ज्ञवात्सयोगएवात्रकल्प्यतइत्यर्थः।

चेदुपवित्रस्यान्यः सोमदृष्टिर्वा गं येन प्रासंगिकेन वरणेनान्यत्र वरणं निवर्त्तेत यथादीक्षणीयादौ नामासाय वरणं सौमिकेन वरणे न। अतो महाविदिवत् सर्वोद्देशेनैक वरण विषयत्वाभावात् कृत्स्न सर्वोद्देशेन वरणीत। चोदकप्राप्तत्वेन स्यात् चैत्रादिषु देशकालभेदात् पृथगेव कर्त्तव्यं। यथा दर्शपूर्णमासयोः फले व चैन सर्वत्र चिकीर्षायामपि देशकालभेदान्नान्तरमर्त्विग्वरणमेवमत्रापीत्याशयः॥ सर्वपादस्

त्यप्येकफलत्वेनैदेनैव वरणमर्त्विजम्। तस्मात् नियमोऽप्यायान्। लाघवकारमते च सौमिकस्य वरणस्य पञ्चसंयोगेन कैवल्य प्रधानार्थत्वादग्नियोगविमोकवद्विस्पष्टमेवान्येन प्रत्यहं वरणमित्यनाशंकनीयमेव तन्त्रत्वं। सत्यमेवमंगभूतस्य वरणस्य न भेदः। यत्तु लौकिकं वरणं तस्य तन्त्रत्वमस्मान्निरुच्यते। यं ज्ञमानो हि लौकिकं प्रार्थनमर्त्विजां कुर्वन् सर्वराजसूयोद्देशेनैव कर्त्तुमर्हति। लाघवाद् विघ्नसमाप्तये च। अन्यथा ह्येककर्मार्थे प्रार्थिताः कदाचित्तत्समाप्तौ तेन याजयेयुरन्येन लब्धेरन्। तत्र कर्मवि घ्नो भवेत्। निरंतर प्रयोगाणि च राजसूयकानि कर्माणि दर्शपूर्णमासवदेदासीत्वं मध्येन लभ्यन्ते इति तत्र एवं तादृग्विघ्नेन समाप्त्यर्थमवश्यं स्थापनीया इत्येतावानभिप्रायः॥२॥ अवेष्टौ चैकतंत्रं स्याल्लिंगदर्शनात्॥ राजसूये वेष्टिर्नामेष्टिः। आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणेत्यादि पंच हविष्का। सा च यदि ब्राह्मणो याजयेत् ब्राह्मणस्य द्वितीयं दिशोऽनुव्यवस्थापयंति दिशामवेष्टयो नवंति दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठंति अनुन्मादायेत्येवं दिग्व्यवस्थापननिमित्तोन्मादपरिहारतयाम्नायमाना राजसूयांतर्गतेति तावदविवादं। राजसूये हि दिशो व्यवस्थापयंतीति दिग्व्यवस्थापनं विहितं। अतो नैवं भ्रमितव्यं एतया न्नाद्यकामं याजयेदिति प्रत्यक्षया विशेषश्रुत्या न्नाद्यसंयोगान्न प्रकरणापेक्षा एषा सामान्यरूपया च सर्वराजसूयमिति। तत्र लौकिकस्य शास्त्राभावादर्थलक्षणत्वादर्थस्य च सर्वथा सिद्धेरनियम इति पूर्वपक्षे स्वपक्षत्वादनुक्तो सिद्धांतमेवोपपादयति यजमानेति। ४ ऐंद्रमेकादशकपालमष्टवाद [illegible] दक्षिणा मैत्रावरुणीमामिक्षां वशा दक्षिणा वा स्यचरुं तिशिपृष्ठो दक्षिणा इति पंचहवींषि। करिष्यमाणचितोपयोगिनी राजसूयांतर्गतिमार्यवादिनी सदि ग्ध्येषुवाक्यशादिति

दितो रुन्मदितुं ईश्वरः सम र्थो यो ग्य इति याचत् दिशोवि ॥ व १४ ॥ राज्ये ह रामाधिपत्य मिति राज्ञः अ आद दर्शो नादि सर्यः। नि द नि मि
नपरं न वाप लंपुर मिति श्रू य माणे न स न ने नो क्तं । किं परं व हि र्या हराजे ति । कथ मनेन राजसूयांतर्गतिः सिद्ध्येत् अत आ हराजे ति।
राजसूय मध्ये वि धी सति कथं राजसूयान्तर्गति प्रसक्तिः यतो र्थवादा त्तदंतर्गतिः स्यादत आह अत इति। अस्य स्व ष्टा निरव
कामगत यजति चोद नये यं गत्व तत इति। तस्या एव बहिः प्रयोगो पि श्रूयते यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्प
त्यं मध्ये निधाया हुतिं माहुत्वा न मभि घारये दिति। त तस्रेन या न्नाद्य कामं याजये दिति बहिः प्रयोग इति २
स्य फलापे क्ष त्वात्तेन संबध्यते। क्रतु मध्य प्रयोगस्य तु स्वा राज्यं फल मित्युभयोः फलयो र्भिन्न वि षय
त्वेना विरोधः। तदे वं स्थिते क्रतु मध्यस्था याम वेष्टौ चिंत्यते। पंचा पी ह ह वींषि समा न तंत्राणि न वेति।
तत्र सत्य पि दक्षिणा भेदे बार्हस्पत्यं मध्ये निधा येति मध्ये निधानं विध्यनुपपत्त्या समान तंत्रत्वं। ननु
ब्राह्मणादि संयुक्ते बहिः प्रयोगे मध्ये निधानं न क्रतु मध्य प्रयोगे। सत्यं। तथा प्यंतः प्रयोगे प्येकत
त्वं। यथोत्पन्नायां एव हि दक्षिणा भेद युक्ताया: क्रतुमध्य इव बहिरपि प्रयोगः। तद्य दि दक्षिणा
भेदान्नानातंत्रत्वं स्याद् बहिः प्रयोगे पि स्यात्। तत्र मध्ये निधानम त्यंतानुपपन्नं स्यात्। अथ तदनुरो
धेन समान तंत्रत्व मंगी कृत्य दक्षिणा भेदः कथं चिदेकस्मिन्नपि तत्तत्प्रधानोद्देशेन दाना त्स
मर्थ्यते न तथा क्रतु मध्ये पि स्यात्। अवेष्टिरिति चैक निर्देशः समान तंत्रतां गमयति। तस्मात् समान तंत्र अयष्टिः ५
त्वं। नैतदेवं। उत्पन्न मा नान्ये वैतानि दक्षिणा भेद संयुक्तान्युत्पद्यंते। राजसूयार्थत्वेन चैषामुत्पत्तिः।
ईश्वरो वा एष बदिशान्नु मदितो रित्युपक्रम्य विधानात्। दक्षिणा भेदा दुत्पत्ति समय एवैतानि नाना तंत्रा राम ७
णि क्रतु मध्य प्रयोक्तव्यानी ति निर्णीते। पश्चात्तु ब्राह्मणादीनां बहिः प्रयोज्यानीति विधीयमाना
नीति। एवंभूतो प्यस्यो प्रयोगद्वारा कर्मांगभूतो पि स न्व ॥ वचन ॥ इद चोप लक्षणं आहुति माहुतिं हुत्वेति नीज्ञाया अपि। बह
हिः प्रयोगे पि कर्मैक्यात्सौक्रो मा। यदि न स्मन्नयाशि पेक्षाहि स्या ९
हिरूढम ध्ये निधानादि त्रयं न स्यात्तस्य चानुपपत्तेः प्रकरणा याग ॥ २

फलब्यवस्थावदिहापि ब्यवस्थैव युक्ता नान्यतरेणान्यतरबाधः सोत्रेवं राजकर्तृकप्रयोगद्वारा दक्षिणाभेदः कर्त्तृयोग
कर्तृकप्रयोगद्वारानुलस्येव कर्मणो गंमध्य निधानादीति तेनाधिसाधकत्वस्यापत्यनवकाश इत्याह पश्चादिति।
णामुष्टिं सोऽस्त्वनुत्काद दक्षिणाभेदमुष्टिलेप्कत्वेरयभावः। नहिरण्यादिबाधेन दाशिकादक्षिणादेयात ध्यास
निमध्येनिधानविधानान्यथानुपपन्नेरेतयानाद्यकाममिति च प्रयोगवचनेऽप्यानत्त्रा तिगम्यमाना
नि दक्षिणाभेदमुष्टिलासमानतंत्राणि कुर्वंति। ऋतुमध्ये तु दक्षिणाभेदान्नानातंत्राणीति नावश्यमेकस्
प्य॥३॥ पवमानहविषेकतंत्रंप्रयोगवचनेकलात्। संस्थाधाने पवमानहवींषि अग्नये पवमानायाग्नये
पावकायाग्नये शुचय इति। नान्यधिकृत्य श्रूयते। अङ्गानि रूप्याणि सर्वाणि सह निरूप्याणि। तथा यः कामयेतोत्त
रोत्तरं वसीयान् श्रेयान्स्यामिति तस्याग्नये पवमानाय निरूप्य पावकशुचिभ्यामुत्तरे हविषी समानबर्हिषी निर्वपेदि
ति। तदिह काम्यप्रयोगे विचिंत्यते। किं सर्वाणि समानतंत्राण्युत प्रथममुत्तरं चद्वयं नानातंत्रमिति। तत्राङ्गानि रूप्याणि
सह निरूप्याणीति वचनात्समानतंत्रत्वं। न च यः कामयेतेत्यनेन वचनेन प्रयोगभेदः। नह्येकं वाक्यं प्राप्तानां पव
मानहविषां फलार्थतां प्रयोगभेदं एवं दध्यादिवत्कामाय विधीयते। तस्माद्वसीयस्त्वं कामयमानः प्रथमं पृथ
ङ्निरूप्य पश्चादुत्तरे समाने कुर्यात् इंच शङ्कोतिविधातुमिति भ्रांतः काम्येपि समानतंत्रमाह। सिद्धांतस्तु नह
विषां कामे विधिः। नदाश्रितस्तु प्रयोगभेदः त॥४॥ द्वादशाहेनंत्यस्य तिसादेकैकमहः पर्वजेपत कर्म पृथक्काल।
द्वादशाहे द्वादशदीक्षा द्वादशोपसद इति श्रूयते। तत्र विचार्यते किमेकैकमहः पृथक् पृथग्द्वादशदीक्षोपस
द्युक्तं कृत्वा द्वादशं पंचविंशतिरात्रा कर्तव्या उतैकैकमहः सद्य एव दीक्षोपसद्युक्तं निर्वर्त्य द्वादशस्वहःस्सु द्वा
दश साद्यस्का कर्तव्या अथवा द्वादशस्वेवाहःसु चतुरहे दीक्षाश्च तुरहेचोपसदश्चतुरहे च सुत्याः संपाद्या आहो
स्विद्दीक्षोपसत्सुत्यानां स्वस्थाने विरद्धिः द्वादशस्वहःसु दीक्षा द्वादशसूपसदः ततो द्वादशसु सुत्या इत्येवं षद्वि

ता८

ज्योतिष्टो ५

शताहोत्तिः समाप्तिरिति। तत्रैकस्य यागस्य ज्योतिष्टोमप्रकृतित्वात्तद्धर्मेणैकैकं सदीक्षोपसत्कं निर्वर्त्तनीयं द्वाद के१
शसंख्या च दीक्षागतोपसद्गता च प्रत्येकमेवांगं। तस्माद्द्वादशपंचविंशतिरात्राः। द्वादशाहशब्दस्य नामत्वा
दिति प्रथमः पक्षः। सत्यमेकैकं सदीक्षोपसत्कं कर्त्तव्यं न तु द्वादशाहशब्दो नामधेयं गुणविधिस्त्वसौ। तेन
द्वादशस्वेवाहःसु द्वादशानामपि यागानां सदीक्षोपसत्कानां निर्वर्त्तनाद्धत्रिंदश साध्यस्का इति द्वितीयः। गृह्ली
मएत द्वादशाहशब्दो गुणविधिरिति न त्वेकैकं पृथक्सांगं कर्त्तव्यं। एकेन विधिनैकस्मिन्फले विनियुक्तानां सह
कां६ कर्त्तव्यत्वावगमात्तंत्रेणांगान्यनुष्ठेयानि तेन तंत्रेण सर्वेषां दीक्षोपसदः कार्याः। द्वादशाहशब्दस्य गुणविधि २६
म१ त्वाद्द्वादशस्वेवाहःसु सर्वसंपादनीयं। तेन चतुरहे दीक्षाश्चतुरहे चोपसदश्चतुरहे च सुत्या इति तृतीयः। युक्त
मेतत्तंत्रं दीक्षोपसदामिति। न तु द्वादशाहशब्दो नामधेयत्वं तु यज्ञिसामानाधिकरण्यात्। द्वादशदीक्षा इ
ति विधानाद्द्वादशस्वहःसु दीक्षास्तथोपसदस्तास्तंत्रेण कृत्वा ततो द्वादशस्वहःसु सुत्याः कर्त्तव्याः। द्वादशा 18
हइति च नामधेयं प्रधानकालनिमित्तमित्यविरुद्धं। तस्मात्त्रिंशताहोत्तिः समाप्तिः।५। नेदस्कनद्रेदालक
मिदः प्रयोगः स्यात्तेषां प्रधानशब्दत्वात्। यानि सुत्याकालान्यंगानि यथा सवनीयः पशुः सवनीयाः पुरोडा
शाः तानि किं द्वादशानां यागानां तंत्रमुतावाप इति संशये प्रयोगैक्यात्तंत्रत्वे प्राप्ते प्रधानकालत्वादेषां यस्य राम ९८
काले यदनुष्ठितं तत्तदर्थमिति विशेषग्रहणात्तदपवर्गे तस्यापवर्गाद् अन्यस्मिन्नहनि प्रधानांतरार्थं पुनः

गुणविधिः६

हृदयस्य शूलस्य परिमाणानुक्तेर्यत्र सत्तदशापि हृदयानि ज्ञो तानि न वंति तादृशानुपादास्यतोएवं वपाश्रपण्यपि एकैव तादृशी ।कुंभीश
ष्ठः कुस्थल कुंभीधान्यार्थं सादिस्सतोयुघपिषड्रुपरिमितधान्याधारपात्रनाचीतधान्यत्रसानाम्याःकुंभ्या अतिदेशात्सा ना
प्येचमसात्रमात्रवाचित्वान्नियतपरिमाणत्वाभावेन तादृशी कुंभी माला यस्यास्सत्तदशाप्यदशावदानगणाःपच्यंते तत श्र

करणेन रूचितव्यं ॥ ८ ॥ सुत्याविरुद्धे सुब्रह्मण्यायां सर्वेषामुपलक्षणं प्रकृत्यन्वयादावाहनवत् । प्र
कृतावुपसत्कालं सुब्रह्मण्याह्वानं श्रूयते । द्त्यहे सुत्यामागच्छमघवन्निति ब्रूयादिति । इतिकरणेन च सं
ख्योच्यते । चतुरहे त्र्यहे सुत्यामागच्छेत्येवं ब्रूयादित्यर्थः । तदिदमकर्मकालत्वाद्द्वादशाहे तंत्रमित्युक्तं । त
स्मिंस्तंत्रेण क्रियमाणे किं सर्वेषामह्नां पृथक्पृथगुपलक्षणं त्रयोदशाहे चतुर्दशाहे आगच्छेति । एव
मह्नः शब्दस्यैकधा शब्दस्य वाभ्यासात्मक ऊहो भवति उत विकारेण प्रयोग इति । ननु सिद्धांतेप्यस्यैवावि
कारः प्रकृतौ चतुरहे सुत्यामित्युक्ते इह तूपसदह्नां द्वादशसंख्याया विरुद्धत्वात् त्रयोदशाह इति वक्त
व्यं । सत्यं तथापि नास्त्यूहः सिद्धांते पूर्वपक्षेऽहः शब्दस्याभ्यासात्मक ऊहो भवति । सिद्धांते नु तस्य तंत्रत्वा
द विकारः । तत्र प्रकृतौ सौत्यस्याह्न उपलक्षितत्वादिहापि सर्वाणि तान्युपलक्षणीयानि । न चाहः शब्दे ना
न्यद्यमानाविशेषत्वात्सर्वोपलक्षणं सिध्यतीति वाच्यं । संख्याशब्देन विशेषग्रहणात् । त्रयोदशाहस्या
गच्छेत्युक्ते प्रथमस्यैवाह्न उपलक्षणं न द्वितीयादेः । तस्मादावृत्तिः । सुत्यामागच्छमघवन्नित्येवं सुत्या
संबंधि देवता संस्कारमात्रं विवक्षितं संख्याशब्दो हः शब्दश्चार्थसिद्धत्वादविवक्षितनिर्देशमात्रं । अतः
सकृदेव वक्तव्यं तंत्रं ॥ ७ ॥ पशुगणे कुंभीशूलवपाश्रपणीनां प्रभुत्वात्तंत्रभावः स्यात् ॥ एकदेवत्येषु प्रा
जापत्यपशुषु कुंभीहृदयशूलं वपाश्रपणी च तंत्रं विरुद्धादित्युत्तरविवक्षया प्राप्यते ॥ ना ॥ नेदस्त्र संदेहा

साप्यसामर्थ्यंज्ञाति॰ प्रयोगविध्यनुगतयोगपद्य
वा चश्च्रे साशयः। ७ प्राप्यतेउ सर्गतः स्थाप्यते

त्व

19

हो मसिध्यर्थं भेदे नैवकं भीस्यात्। नैवं। एकीभूता नाम पिवसानांस्वेस्वेयाऽयाज्ञे चंति

द्वेवतां तरेस्यात्।। येतु भिन्नदेवत्या एकजातीयाः पशवस्तेषु किं कुंभ्यादीनां भेद उताऽत्रापि तंत्रमिति संदेहे सह
श्रपितेषु कस्मै देवतायै किमवदेयमित्यज्ञानात् कदाचिदन्यस्मै उपाकृतात्पशोरन्यस्यै देवतायै अवदीयेता
पि। तस्माद्भेदः। चिह्नकरणे नापि कुशकाते कर्तुं विवेकः। तस्मात्साद्धित्यलिप्सया तंत्रत्वं। ननु वसानां चि
ह्नकरणं संभवात्सर्वासां स्वे स्वे याज्याऽनुवाक्ये संति हूयमानानां न किंचिद्वैगुण्यं। तस्मात्तंत्रं।। ९।। जात्यंतरेषु
भेदः स्यात् पक्तिवैषम्यात्।। नानाजातीयेषु एकादशिनादिषु आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेषी त्यादिषु
पि पूर्ववत्तंत्रत्वं। न। पक्तिवैषम्यात्।। केचिद्धि पशवः शीघ्रं सिध्यंति केचिच्चिरेण। तत्र सहश्रपणे के
षांचिदश्रृतत्वं विलयो वा स्यात्। तस्मात्तंत्रभेदः।।१०।। कपालानि च कुंभीवत्तुल्यसंख्यानां। यावतोऽश्वान्प्र
तिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति श्रुतं। तत्र यदा बहुषु अश्वेषु प्रतिगृहीतेषु बह
वः पुरोडाशाः प्रयुज्यंते तदा तंत्रेण किं चत्वारि कपालानि स्युरुत प्रतिपुरोडाशं चत्वारि चत्वारीति संदेहे दी
र्घेषु चतुर्ष्वेव कपालेषु सर्वपुरोडाशानां श्रपणसंभवात्तंत्रत्वमित्याशावुच्यते। कपालावयवस्य कपाल
शब्दवाच्यत्वाभावात्तंत्रत्वे च सर्वेषां कपालावयवेषु श्रपणे कोपि चतुष्कपालः स्यात्। यावत्कपालं राम
वा लिप्तपृथनं प्रकृतितः प्राप्तं तच्च तंत्रत्वे सति न संपादयितुं शक्यते। तस्मात्प्रतिपुरोडाशं कपालभेदः।।११।। १९
एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वं तस्मिन्मंत्रार्थनानात्वादावृत्तौ मंत्रस्य सकृत्प्रयोगः स्यात्।। द

एकदैवत्ये नानाबीजानामप्युपलक्षणम्

मंत्रजन्यायास्स्मृतेर्विच्छेदसदसद्भावसंशयोऽर्थसंशयमाह किमिति। सर्वेति। फलीकरणीतस्यावघातस्यैकपदार्थत्वात्ता
दृशानामितानेकेषां पदार्थानां तरणाव्यवधाना तत्सर्वादौ सकृत्प्रयुक्तेन मंत्रेण जनितास्मृतिः सर्वावघातानां यावत्स्वज
न्यसंस्कारद्वारेणाविच्छिन्नाः संभवतीति सकृत्प्रयोगः। प्राप्तः। प्रत्यावदानं क्रमतो मंत्रावृत्तिरिति भावः॥ सिद्धांतमाह सत्य
मिहरणीमासयोरवघातमंत्रः अवरक्षो दिवः सपत्नं वध्यासमिति। सकृत्प्रतिप्रहारं छेदेन प्रयोक्तव्यत
तः सकृदेव सर्वादाविति विचारे प्रत्येकं प्रहाममाणमवहंतिशब्दवाच्यत्वादवघातांगत्वान्मंत्रस्य प्रधाना
वृत्तेरावृत्तिः। मैवं। न ह्यत्र प्रधानावृत्तिः। अवघातकरणिकाहितं दुलनिःवनाब्रीहीनवहंतीत्यत्र विधी
यते तेन ह्येष स्यायं मंत्रविधिः। तेन तं दुलनःवनां प्रतिकरणीभवतीवघातस्य मंत्रांगं। न च तद्रूपस्यावृत्तिः।
न हि प्रतिप्रहारं छेदेन तंदुलाः तंदुला क्रियंते। साभ्यासेन हि ते निष्पद्यंते। न च तादृशस्यावृत्तिः। तस्मात्स
कृदेव मंत्रः॥१२॥ द्रव्यांतरे कृतार्थत्वात्तस्य पुनः प्रयोगान्मंत्रस्य च तद्गुणत्वात्पुनः प्रयोगः स्यात्तदर्थेन
विधानात्॥ नानाबीजेष्टिस्तु अग्नये गृहपतये ष्टाकपालं निर्वपति कृष्णानां व्रीहीणां सोमाय वनस्पतये श्या
माकं चरुमित्यादिषु किं सर्वेषामवघातमंत्रः तंत्रमुत प्रतिबीजमावर्तेतेति संदेहे सर्वावघातचिकी
र्षया प्रयुक्तो मंत्रो सह माणविशेषत्वात्तंत्रं। स त्वयं दिनत्र हते विशेषः सन्निपातित्वादवघातस्य
सकृत्प्रयुक्तोऽपि मंत्रो नैव बीजे मंत्रः प्रयुक्तस्तस्यैव मंत्रकृतः संस्कारो नान्यस्येति विशेषग्रहणा
समंत्रस्यातिदेशात् घट्ति नैव बीजे मंत्रः प्रयुक्तस्तस्यैव मंत्रकृतः संस्कारो नान्यस्येति विशेषग्रहणा
बीजांतरे पुनः प्रयोक्तव्यः॥१३॥ निर्वपणलवनस्तरणाज्यग्रहणेषु चैकद्रव्यवत्प्रयोजनैकत्वात्॥
दर्शपूर्णमासयोरग्नीषोमीयं निर्वपति। अयुग्वा युग्वा मुष्टीन् तित्रिधा लूनं वधालुवावेदिं स्तृणाति
चतुर्जुह्वां गृह्णातीति श्रूयते। तत्र मंत्राः देवस्यत्वा सवितुः प्रसवे। बर्हिर्देवसदनं दामि। ऊर्णम्रदसं त्वा
स्तृणामि। सत्रदसं ते गोरुत्तरबीजादिवापादौ च पूर्ववदेव व्यवधाना न पूर्वावघातादौ प्रयुक्तेन मंत्रेण जनिता
स्मृतिरुत्तरावघातयावत्संस्कारद्वारा। प्यनुवर्तते इति न तत्रावृत्तिरिति भावः।

संख्यया कर्मभेदो न वेति संशये न तथा मंत्रविशिष्टप्रोक्षणे त्रिरोन्वयः प्रोक्षणमात्रे वेति संशयप्रसक्तं संशयमाह तत्रेति। प्रति
प्रधानमिति वा चापि लौकिकरूपाशया भ्यासो क्तिः। प्रोक्षणेति। एकद्रव्य इति कर्मैकमत्र तत्रतो क्रमएवं तत्तदपवादः प्रका
शयद्रव्यभेदः। हेतु वेदिरूपमुक्तो प्रदभेस्या त्रपूर्व न्यायः कर्मभेदाच्चेनावर्तते तिमंत्र न्यायइति भावः। सत्रविशिष्ट च
हणामि। मुष्कत्वा मुष्को यामिति। किं ते सकृत्सयोक्तव्या उत प्रति मुष्टि प्रतिधा तु मत्या ज्यभेदेने
ति संदेहे स संख्या नामैककर्मत्वादवघात मंत्रवत्र मंत्राणां सकृत्सयोग प्राप्ता वुच्यते। मुत्कमवघा
ते। तत्र हितएव व्रीहयः पुनः पुनर्वहन्यंते। तेन सकृत्प्रयुक्ते नैव मंत्रेण सर्वव्रीहीणां स मंत्रकाव घा
तत्वाज्जात्न पुनः प्रयोगकारणमस्ति। निर्वापादिषु पुनरन्ये न्ये व्रीहयो द र्भाश्च आज्यं च प्रति मुष्टि प्रतिस्त
रणं प्रतिग्रहणं च निरूप्यंते लूयंते स्तीर्यंते गृह्यंते च। तत स्तत्र तत्रैव मंत्रः प्रयुक्तस्तस्यैव तल्लूत संस्का
र लाला स्तसवैषां तल्लाना यमुष्ट्यादिषु भेदेन मंत्राः॥१४॥ वेदिप्रोक्षणे मंत्राभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात॥
दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते वेदिरसि वर्हिषे त्वेति त्रिर्वेदिं प्रोक्षतीति। तत्र किं प्रत्यस्या सं मंत्रावृत्तिः उतसकृ
देवा दो मंत्र इति संशये प्रोक्षणार्थत्वा न्मंत्रस्य प्रोक्षणस्य च संख्यया त्रिन्नत्वा त्सतिप्रधाने च गुणानामा
वृत्तेः प्रत्यभ्यासमावृत्तिः। किं वा नेन मंत्रेण त्रिः प्रोक्षतीति वचनादिस्पष्टं मंत्रावृत्तिर्गम्यते। उच्यते। नैवं
संबंधः अनेन मंत्रेण त्रिरिति। किं तर्हि मंत्रस्यकरणत्वा क्रियया संबंधो नेन प्रोक्षतीति। त्रिरभ्यासोपि
क्रियाया एवांगं। तेन मंत्रवदावृत्तिमच्च कर्तव्यं। न चात्र क्रियाभेदः। किं त्वेकैव क्रिया त्रावृत्तिधर्मिका त्रि
या हत्रौहिसु त्विधीयते न क्रियाभेदे। तस्मात्सकृदेव मंत्रः॥१५॥ कंडूयने प्रत्यंगं कर्मभेदात्स्मात॥ ज्योति
ष्टोमे श्रूयते कृष्णविषाणया कंडूयत इति। तत्र मंत्रः कृष्येत्वा सुसस्या या इति। तत्र यदा नेकेषु पाणपार्श्वंगे
ष्वसं भवो रार्थिको मंत्राभ्यासस्तृ के तृतीये समाप्तिः। इह तु प्रोक्षणस्य मंत्रव्यापारानात्मकत्वान्न प्रोक्ष
त्रिरभ्यास विधिना मंत्रत्रिरभ्या सलभ्यते ... यनी। न्यायेन मंत्रत्रिरभ्यासयोरन्वा
न्यनियमः मंत्रस्य ह्या मानस्याथ त्वा दिसेतदधिकरण न्यायेन प्रकरणे सकृदुच्चारण द्वारेणैव ग्रहणा
राम
२०

अवघातादिवदेकपदार्थता स्वप्नादेरस्तिनवेति संशयोऽर्थसंशयमाह तत्रेति। विशेषेति। अवघातस्यैवेलुप्यार्थतयापि ज्ञानादेकपदार्थतापुक्तानेह स्वप्ना
दृष्टफलार्थतयापि ज्ञभादनोऽभिनपदार्थतेनयुक्तेत्याशयः। सर्वामिति। यथावघातो लोकतएववैलुप्यार्थतयेकपदार्थत्वेनावगतोनियम्यते तथा
त्रलोकतएवसर्वोनात्रिमभिसंधायेवप्रवृत्तिः स्वप्नएकपदार्थयेननदीतरणंचस्रोतोविशेषमनभिसंधाय यां कांचिदेकां नदीमभिसंधायप्रवृत्तेतर

षुयुगपत्कंडूरुत्पद्यतेकिंतदाप्रत्यंगंमंत्रावृत्तिरुतसकृदितिसंदेहेकंडूयनकर्मणस्तदपनेयस्य
चकुःखस्यदुःखापनयनसंस्कार्यत्वात् अंगानां च भिन्नत्वात् प्रत्यंगमावृत्तिः। तत्रत्वेहिये स्मिन्नेवांगेमंत्र
प्रयुक्तस्तदर्थः सइतिविशेषग्रहणाद् अंगांतराणां मंत्रकृतसंस्कारहानिः स्यात्। सत्यं दुःखानिभिन्ना
न्नितुदुःखापनयनंस्वरूपेणचिकीर्षितं। नाप्यंगसंस्कारः येन तद्भेदाद्भेदः स्यात्। किंत्वात्मानं कंडू
तिदुःखाक्षिप्तचित्तमपनीतकंडूदुःखं कर्तुं कंडूयनं क्रियते। तेन यावता दुःखेनानपनीतेनात्मनि दुःखं
भवति तावत्सर्वमपनेतुमभिसंधाय कंडूयनमुपक्रममाणेन प्रयुक्तो मंत्रोऽवग्रहसमाणविशेषला
भेतंत्रंभवति॥१६॥ स्वप्ननदीतरणाभिवर्षणामेध्यप्रतिमंत्रणेषु चैवं॥ ज्योतिष्टोमे स्वप्नार्थो मंत्रः त्वमग्ने
व्रतपाअसीति। तथा नदीतरणमंत्रो देवीरापो अपांनपादिति। तथाभिवर्षस्य उंदती र्बलंधत्ते
ति। यातेमेध्यप्रतिमंत्रणमंत्रः अबद्धं मनो दरिद्रं चक्षुरिति। तत्रसंशयः। यदा दीक्षितः पुनः पुनः प्र
तिबुद्ध्य स्वपिति अनेकस्रोतसं वा नदीं तरति संततेन वाभिवृष्यते। युगपद्वानेकामेध्यानि पश्य
ति तदा किं मंत्राणामावृत्तिरुत सकृत्प्रयोग इति। विशेषग्रहणादावृत्तिप्राप्तावुच्यते। सर्वां रात्रिं निद्रा
मभिसंधाय मंत्रं प्रयुंक्ते तथा नदीरवृष्टिं चनावांतरनिद्रां नाप्येकं स्रोतः तथा नवधारा। तस्मात्सकृत्प्रयोगः।
अमेध्येषु तु कालच्छेदात्सावाद्धि स्पष्टमगृह्यमाणविशेषत्वं॥१७॥ प्रयाणे लार्थनिर्वृत्तेः। दीक्षितस्य प्रस्थाना
दर्शनानां लोकतएवैकपदार्थत्वानवगमात्तत्र कथं सिद्धांतसिद्धिः स्यात आह अमेध्ये
ति। युगपद्यदानेकामेध्यानि पश्यति तदैवसकृत्प्रयोगः। अमेध्यदर्शनानन्तरं न यदिव दत्रापितं गतेसाशयः। ५

…दा चेत्रम चेत्सरूप
संहरतितस्मादिति।

सर्वपक्षमाह। विशेषेति सवनमेककाहि कर्मगतातिशयेनैव फलेनेत इति तस्यैव फलस्य भेदाभेदाभ्यां क्रियाभेदाभेदौ भवतः तेना
रूपकमस्तु वैलुप्यफलाभेदादभेदो युक्तः। गमनेतु × २१ × वसतिं गच्छति ग्रामं गच्छतीत्यादिप्रयोग दृष्टस्तिग्रामादि
प्राप्त्यात्मकफलभेदाद्भेदः स्यात्। उत्तरमिति। समीहिता यदि हि क्रियामेव प्रति शेषी भवति तत्रावृत्तौ यद्धात्वर्थक
र्थो मंत्रः। यज्ञादन्यश्रेयइति। स किंपुनः पुनर्विश्रम्य प्रतिष्ठमानेनावर्तयितव्य उत सकृदेवेति संशये वि
शेषग्रहणादावृत्तिमन्वानस्योत्तरं। आसमीदिति प्राप्तरेकं प्रयाणमिति तदर्थस्य मंत्रस्य सकृत्प्रयोगः
॥१०॥ उपरवमंत्रस्तंत्रं स्याल्लोकवद्बहुवचनात्॥ ज्योतिष्टोमे संत्युपरवाश्चत्वारः। तेषां खननार्थो मं
त्रः। रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान्खनामीति। स किं चतुर्णामपि तंत्रमुत प्रत्युपरवं क्रियत इति संशये
वैष्णवानिति बहुवचनात् [illegible] सकृदेव प्रयुज्यमानो मंत्रः सर्वानभिधत्त इति न पुनः प्रयोक्तव्यः प्रत्येकं
प्रयोगे हि बहुवचनमसमर्थं स्यात्। तस्मात्तंत्रं। नैवं। खननक्रियास्तावदेव यत्ने देन भिन्नाः क्रमेणोप
क्रम्यंते न युगपत्। मंत्रश्च सन्निपाती। तेन यस्य खननस्योपक्रमो मंत्रो तेन सन्निपतित तस्तदर्थ एव मंत्रो
नान्येषामुपरवाणामलमुपकर्तुं। अतः प्रातिपदिकमात्रं कारकमात्रं च विवक्षितं बहुवचनं लोकस्मि
न्नेव बहुजार्थमयुक्तमिति वेदितव्यं॥११॥ हविष्कृदधिगुपुरोनुवाक्यामनोतस्यावृत्तिः कालभेदात्स्या
त्॥ ज्योतिष्टोमेऽनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशाः तेषु चोदकप्राप्तं हविष्कृदाह्वानं तत्र मुत प्रतिसवनं भे
देन। तथा वाजपेये प्राजापत्यान्क्लृप्तपशून्सह होपक्रम्यमदा प्राजापत्यान्पर्यग्निकृतान् [illegible] ब्रह्मसा
म्न्या [illegible] लऽरुते तदा किं [illegible] कालेप्रातःसवनकाले कृतमधिगुवचनं प्राजापत्यानामपि तंत्रं
[illegible] मुत प्राजापत्यार्थं न ब्रह्मसामकाले पुन [illegible] र्वक्तव्यः। तथाग्नेयकृष्णग्रीवमालभेतसौम्यं बभ्रुं [illegible]
इत्युत्ते [illegible] लवानिति बहुवचनात्सर्वोपरव [illegible] न पुनः प्रकाश्यमित्युद
[illegible] पुनः प्रयुज्यते सर्वैः॥ नैवमिति। [illegible] क्रियाभेदाल्लौकिकत एव स्यादित्यर्थः। करणमंत्रश्चायमित्याह मंत्रश्चेति
करणत्वाच्च मंत्राणां मंत्राते न कर्मादिर्देशेनि पातनमिति दशाधिकरणन्यायविषयतामाह लेनेति। अतोयस्य खन

न स्यादो मन्त्रः प्रयुक्तः तस्यैवांगसंस्कोन्नखननेन सपाद्योयउपरवः तमेव प्रकाशयतीत्याह नान्येषामिति। तेनैकोपरवनिर्दिष्टखनन-
प्रकाशनसाधनकृशीलकरणत्वविरोधान्नोपरवबहुत्वं विवक्षितमिति। पाशानिति वदिष्याह अत इति॥

अयं च सुग्रीव [redacted] मिति। रुक्सुग्रीवयोश्छेदेन प्रदाने क्रियमाणेऽवदाने च
किमनुवाक्यायामनोतामंत्रस्य चतं त्रत्वमुतावृत्तिरिति विचारे सर्वत्रासन्निपातित्वात्स्य योगवचनानुग्रहाय
तंत्रत्वं। न ह्येतेषां करणावत्त्वसन्निपातित्वं। अनुवाक्यापि ह्रियाज्याव्यवधानाद्सन्निपातिन्येव। तस्माद्ग्रस
माणविशेषत्वात्तंत्रत्वभ्रांतिः कस्यचित्स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थमिदं सूत्रं। हविष्कृदादीनामावृत्तिः कालच्छेदे
न विशेषग्रहणात्। नन्वप्रयाजवदत्र कालांतरे कृतः संस्कारः कालांतरेऽवतिष्ठते। येनानावृत्तिः स्यात्। प्र
काशनार्थत्वादेषां। यद्यप्येतानि न करणावत्त्वसन्निपातीनि तथापि प्रकाशनार्थत्वात्प्रकाशनस्य च का
लांतरे प्रध्वंसात्। तस्मादावर्तेरन्। तंत्रावापनिर्णयः प्रयोगपरिमाणनिर्णयो वृत्तः॥ प्रासंगिके प्रयो भि०
गे परिमाणमतः प्रवक्ष्यामः॥२०॥ ॥इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपिकायामेका
दशाध्यायस्य चतुर्थः पादोऽध्यायश्च समाप्तः॥ ॥छ॥ ॥

गि

राम
२२

शास्त्रदीपिकायां एकादशोऽध्यायः

अधिकारांकालुनिर्वपणादिवत्संस्कार्यांगद्रव्यभेदात्। कंडूयने किं दुःखापनयार्थमथ तदंगसंस्कारकमुतयजमा
नसंस्कारकमिति संशयमोषं संशयमाह किमिति। रागप्राप्ते कंडूयने मन्त्रमात्रविधिरनन्यैककंडूयनस्यापि विधि
रनितनतरामनेकेषां एको विधिः। चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति निर्वपनेनानेकेषामेको विधिर्विहितस्तेनैककर्मता शक्यते तु
कर्मणो भिन्नत्वादिस्यनेनोक्तं। निर्वपणादिवत्प्रयोजनभेदोप्यस्ति कंडूयनफलं दुःखापनेयभेदादिति दुःखस्यापि
नत्वादिस्यनेनोक्तं। संस्कार्यं न तदंगभेदस्तत्तीयो हेतुः। कर्मभेदे प्रयोजनभेदे संस्कार्यभेदे च कथं मंत्रावृत्तिसिद्धि
स्तदाह तंत्रमिति। सत्यमिति। लौकिकस्यापि कंडूयनक्रियायो जनादिवन्नाव्येकादेकैवेतिवक्तुं सोप्य भेदो निरस्तः। तत्र दुः
खापनयं आत्मार्थं तयैव कात्म्य सो न्रस्यस्वरूपेण चिकीर्षितं। अंगसंस्कारत्वाभावस्तु अंगानामविनियुक्तत्वेना
संस्कार्यत्वादिति यजमानसंस्कारस्त्वयमिसा। किं त्विति। सोपि च कर्त्रेशीपातीदुःखस्तितिव्ययत्नेनकर्तृत्वस्यै
वासंभवात्। एकस्मिन्नपि च दुःखसतिव्यग्रतास्यादेवेति युगपद्वापि सर्वदुःखापनये नैवात्मा संस्कार्यः कंडूय
नेनेति नादशप्रकारा नार्थमतस्तीत्रमिसाशाये नाहतेनेति॥ दर्वपत्रेनैकपष्ठं॥ ॥